2 Slapen zonder tabletje

Tegenspel in samenspel

De wanhoop van Piet Steenkamp was wel diep, maar duurde niet lang. Er kwam een nieuw signaal uit de achterban. Secretaris Krajenbrink was onverminderd doorgegaan met het opjutten van de afdelingen. Met verkiezingen voor de Staten en gemeenteraden voor de boeg kon hij druk op de ketel zetten. Terwijl de top bakkeleide maakte hij een overzicht van de feitelijke opkomst van het CDA in den lande. Voor de lokale actieteams stelden de drie partijapparaten 'onder auspiciën van het Christen Democratisch Appèl (C.D.A.)' een handboek op voor de campagnes in dat voorjaar. Onder de neutrale titel *Documentatie Verkiezingen 1974* werd het kader enthousiast gemaakt om gezamenlijk op te trekken. Uit een bijlage bij het handboek doemt een omwenteling op bij de confessionele partijen. In negen van de elf provincies presenteerde het CDA zich als één partij of als lijstverbinding van ARP, CHU en KVP aan de kiezer.

Jan Krajenbrink had voor de partijtop intern een nog opmerkelijker stuk voorbereid. Hij deelde half maart een ogenschijnlijk droog overzicht rond van de feitelijke samenwerking van de drie partijen.[45] 'Het was een *eye-opener*!' Krajenbrink was zelf verbaasd over het elan waarmee de leden plaatselijk aan de slag waren gegaan. De bereidheid om als één partij of lijst en met één fractie te opereren bleek niet alleen concreet te bestaan, maar was feitelijk massaal. Het document heette koeltjes *Hierachter een aantal statistische gegevens inzake het optreden van de christen-democraten bij de gemeenteraadsverkiezingen van 29 mei a.s.* Vormen van samenwerking van ARP, CHU en KVP waren alleen voor de grotere gemeenten nagelopen op andere namen dan 'CDA'. In 195 (grotere) gemeenten, samen goed voor 7.867.981 inwoners, kwamen de drie partijen met één lijst, als CDA of met benamingen als *Samenwerkende Christelijke Partijen*, naar de kiezers. In 153 gemeenten werd de naam CDA voor de gezamenlijke lijst benut, goed voor 6.788.515 inwoners.

Regelrecht explosief waren de gegevens over de zelfstandigheid van de lokale afdelingen. Zo was de ARP over heel Nederland nog in 132 gemeenten (samen goed voor 1,2 miljoen inwoners) van plan met een eigen lijst te komen. De CHU ging zelfstandig nog in 136 gemeenten (1,4 miljoen inwoners) op pad. Zij deed in Limburg al nergens meer afzonderlijk mee. Het was nota bene de KVP die nog het meest overeind leek te blijven: in 154 gemeenten (2,3 miljoen inwoners) trad zij nog op met een eigen lijst. Maar in voor haar cruciale provincies was dat nauwelijks meer het geval: in Limburg in nog maar één gemeente en in Noord-Brabant in vijf.

De conclusie die hieruit kon worden getrokken was voor het CDA van grote betekenis. Voor het partijkader waren de drie afzonderlijke partijen in de directe eigen omgeving een afgesloten hoofdstuk. De drie partijtoppen waren burgemeesters van Potemkin-dorpen geworden. Ze vertegenwoordigden in ontbinding verkerende organisaties.

Toen Krajenbrink met zijn *eye-opener* kwam waren de reacties er ook naar. 'Ik herinner mij dat ik dit ter vergadering uitreikte. Zó veel miljoen mensen kennen in feite al een CDA-verband in hun gemeente? Het was voor velen onthutsend. Niet iedereen wilde daar direct aan.' De kiezers brachten hen de noodzaak snel aan het verstand. De Statenverkiezingen van 27 maart leverden een op het eerste gezicht vertrouwd beeld op van winst voor de polariserende PvdA en VVD, ten koste van D66 en DS'70. Beide werden weggevaagd. De confessionelen bleven echter ten opzichte van 1972 overeind, zij het dat de CHU flink won ten koste van de ARP. Waar de drie als CDA waren opgetreden, zagen zij een bonus van anderhalf procent winst. Twee maanden later bij de gemeenteraadsverkiezingen was dat effect nog sterker. De leiding was ingehaald door de basis. Steenkamp schepte moed en trad niet af.

Achteraf kan men in deze beweging het keerpunt zien van de polarisatie. Er was in de vorming van het CDA een dieperliggende saamhorigheid ontsloten dan in een links-rechts tegenstelling besloten lag. Het nieuwe handboekje voor de campagne liet dat zien met een interview met Piet Steenkamp over zijn afkeer van polarisatiepolitiek. 'Als het gaat om polarisatie, louter door middel van het conflict, tegenover het harmoniemodel, dan heeft dat grote bezwaren. Men moet proberen elkaar te vinden. Het gaat om tegenspel in samenspel. We moeten oppassen met het etiketteren van de ander. Is het nodig in Nederland aan te tonen, dat de polarisatie onze samenleving vernietigt, dat die de mensen verblindt?' Steenkamp verwees naar de verziekte sfeer dankzij de

kabinetsformatie en de gebroken beloften daarin. 'Als dat het gevolg is van de polarisatie, dan vindt het CDA, dat dat een volstrekt verkeerde grondhouding is.'

Vervolgens legde hij uit waarom het CDA niet in te delen zou zijn in het links-rechtsschema. Hij beaamde dat het CDA zich herkende in ideeën van links over ontwikkelingssamenwerking en democratisering. Maar, waarschuwde hij, als de belangrijkste punten van de komende jaren op andere terreinen liggen, bijvoorbeeld defensie, een rechtvaardige orde of voldoende vrijheid in het sociaal-economische leven, dan konden links en het CDA wel eens uiteengaan. 'Men kan dus niet vooraf stellen dat het CDA altijd een bondgenootschap aan zou moeten gaan met de linkse partijen in Nederland,' stelde hij voor de duidelijkheid vast. 'Dat hangt af van de belangrijkste punten die aan de orde zijn.'[46]

Steenkamp presenteerde zijn CDA als stroming die evenwichtigheid in sociale en economische vraagstukken wenste te bewaren om samenspel mogelijk te maken. Het ging hem om de bestrijding van 'een volstrekt verkeerde grondhouding'. Het was een nieuw soort antithese tegenover socialisten en liberalen, zoals ARP-oprichter Abraham Kuyper dat rond 1900 al neerzette. Even goed sloot het naadloos aan op de lijn van oud-KVP-leider Romme bij de wisselende keuze voor samenwerking met één van die twee stromingen op zakelijke, tijdelijke gronden.

Romme had dit glashelder onder woorden gebracht in de jaren vijftig: 'Om te bereiken wat wij op het economisch-sociale terrein menen te moeten bereiken, hadden wij de socialisten de eerste jaren na de oorlog bepaald meer nodig dan nu.'[47] Voor de KVP was de rode bondgenoot ook toen niet meer of minder dan een tijdelijk vehikel voor het verwezenlijken van politieke doelen. Diepere verbondenheid met links of rechts was er niet. Die houding zou bekend worden onder de naam 'lood om oud ijzer', een term van ARP-voorman Bouke Roolvink. Zij wil zeggen dat het confessionelen weinig uitmaakt of zij kiezen voor liberale of socialistische regeerpartners. Hun beider visie is vooral economisch gedetermineerd en in de ogen van christen-democraten even beperkt als horizontalistisch als het om het wezen van mens en samenleving gaat. Na de oorlog was hun keuze voor de PvdA in de periode van wederopbouw ingegeven door de sociale en economische raakvlakken van dat moment, zo gaf Romme duidelijk aan. Piet Steenkamp zegt hetzelfde anders: 'Aanduiden daar was ik, denk ik, wel goed in: dát onderscheidt ons van de PvdA en dat van de VVD. Het is een pak-

ket. De lood-om-oud-ijzer-theorie heb ik nooit verworpen. Bij beide mag je wat en bij beide mis je wat. Er zijn tijden dat je beter met de PvdA kunt regeren, andere tijden weer beter met de VVD. Dat ligt aan de actualiteit van de thema's van samenwerking.'

Beginselen van confessionele politiek zijn nu eenmaal ontleend aan een ander, eigen referentiekader voor mens en maatschappij. Dat is geworteld in het verzet van gelovigen tegen de culturele dominantie van het liberale regentendom van de vorige eeuw. Het was de massale aanhang voor christelijk geïnspireerde politiek die die regentenmacht brak en daarna een pluriform samenlevingsmodel van groepen en hun zuilen introduceerde. De dijken van het poldermodel werden toen aangelegd. In deze manier van denken bleven socialisten als bondgenoot even aantrekkelijk of onaantrekkelijk als hun tegenstrevers, de liberalen. Die twee bleven als product van de negentiende-eeuwse filosofie elkaars klassevijand. Al naar gelang de omstandigheden konden de confessionelen aan de ene dan wel aan de andere stroming de voorkeur geven. Zolang liberalen én socialisten een even grote onverschilligheid – of zelfs een nauwelijks bedwongen neerbuigendheid – vertoonden voor thema's die voor de christelijke maatschappij- en mensvisie wezenlijk waren, maakten zij de positie van confessionele partijen eigenlijk wel comfortabel. Het maakte voor de kern van hun politiek weinig uit of met een liberale dan wel socialistische rivaal een tijd lang werd samengewerkt.

Hoe nieuw het CDA ook was, de politieke filosofie bouwde voort op herkenbare visies uit de confessionele politiek. Evenals de persoon van Steenkamp verenigde zijn partij innovatie en continuïteit. De eigenzinnige balans daartussen gaf het de ruimte trouwe confessionele kaders én nieuwe groepen kiezers aan te spreken. Dan moest het CDA wel stevig worden gegrondvest en voor de volgende verkiezingen worden klaargestoomd. En daar ontbrak het nog steeds aan.

De polarisatie-filosofie van de PvdA werd door premier Den Uyl nog een slag aangedraaid in een rede te Nijmegen, waarin hij het idee van 'de socialisatie van de vraag' uiteenzette: 'Het socialisme staat op gespannen voet met de ondernemingsgewijze productie, al wenst het die productiewijze bepaald niet in te ruilen voor een staatscentralistisch socialisme.' Verder: 'De productie behoort uiteindelijk niet bepaald te worden door vraag en aanbod, zoals zij op de markt tot gelding komen, maar door – als tegenstelling gezien – democratisch getoetste gemeenschapsbeslissingen.'[48] Den Uyl pleitte daarom voor centraal gestuurde financiële injecties in de economie, ook door de bankbiljetten-

pers te laten draaien en zelfs voor een mogelijke devaluatie van de gulden, conform het beleid van de Britse Labour-regering van die jaren. Bankpresident Zijlstra verzette zich scherp tegen deze incidentele oppomp-aanpak van de problemen, omdat deze de landing van de economie later alleen maar harder zou maken.[49] Het draaide dus precies om punten waarover Steenkamp zei dat die PvdA en CDA wel eens uiteen konden drijven. Het blijft ook vijftwintig jaar later verbazen hoe een scherpzinnig en erudiet man als Joop den Uyl de samenwerking met zijn confessionele partners wist te verknoeien en zo de saamhorigheid in het eerst zo succesvol gespleten CDA-kamp gedurig aanwakkerde. Niets lieten de PvdA en hijzelf na om een anti-socialistisch sentiment in dit kamp voedsel te geven.

De beslissingen over de statuten, organisatievorm en de ene CDA-lijst werden in het najaar van 1974 nog niet genomen. Opnieuw laaide de vraag op naar de formulering van de principiële basis, de grondslag, van het nieuwe CDA. Daar wist AR-voorzitter Jan de Koning wel raad mee. Laconiek haalde hij een tekst van KVP-collega De Zeeuw boven tafel. Toen die in 1971 KVP-voorzitter was geworden had hij toch 'het evangelie als richtsnoer' voor een christen-democratische partij genoemd? De Zeeuw kon dat niet tegenspreken. Daarmee was het probleem van de gelijkstelling van christelijke en andere inspiratiebronnen van tafel. Besloten werd in februari 1975 een bestuursconferentie te houden om de statutaire vraagstukken af te handelen.

Jan Krajenbrink kende nu geen twijfel meer. 'De achterban herkende zich meer en meer in dat waarmee het CDA zich presenteerde. Men voelde dat er inhoudelijk iets onder lag waarin men zich herkende. Vanaf 1974 was het voor mij duidelijk dat het zou lukken. Die schok dat er in de afdelingen al zo'n groot draagvlak bleek te zijn gaf mij de verzekering dat het een bekeken zaak was. Ik geloofde erin.' Dat zelfvertrouwen was geen gemeengoed in de CDA-top. Piet Steenkamp, bijvoorbeeld, leefde in angst en beven: 'De CHU! Toen die oppositie zat te voeren, dacht ik aldoor: dat loopt nog mis zo! Maar dan kon ik vreemd genoeg bouwen op Roelof Kruisinga, die stelde me gerust. Hij wist precies tot hoever hij kon gaan en hield dat scherp in het oog, want hij wilde net als baron Van Verschuer dat het CDA er kwam. Niettemin, ik bleef doodsbenauwd.'

Een KVP-bestuurder uit die jaren herkent dat. 'Piet Steenkamp is geen politicus. Wel iemand met visie, een groot bezieler, de geestelijk vader van het CDA. Als men zijn visie deelde dan begreep hij niet dat het niet gladjes kon worden doorgevoerd, maar dat het kader stapsge-

wijs moest worden voorbereid. Piet zag snel beren op de weg, belde als hij wist dat je de vorige dag een partijvergadering had gehad. Hij wilde dan alles weten: moest er worden gestemd? Wie waren er tegen? Piet zat meer in geestelijke nood dan nodig was. Ik was er na 1974 zeker van dat het CDA er zou komen. Velen waren op weg naar een positief besluit. Dat keurmerk kunnen wij christen-democraten dragen: wij laten elkaar niet los,' zegt Piet van Zeil trots.

De bestuursconferentie van februari 1975 – de 'conference van Woudschoten' – leidde tot unanieme overeenstemming over de CDA-statuten. Zelfs over de grondslag werd men het eens. De AR-kiesverenigingen werd schriftelijk nog om instemming gevraagd via de zogenoemde 'zware procedure' in die kring. De einduitslag was een triomf voor Jan de Koning en Piet Steenkamp: 91 procent was vóór.[50] De *federatie CDA* kon beginnen, met een eigen bestuur en instellingen, én eigen leden. De leden van KVP, ARP en CHU waren automatisch lid, maar men kon nu ook rechtstreeks lid van het CDA worden. Het enige dat opnieuw vertraging opliep, was de ene lijst bij de volgende Kamerverkiezingen.

De wetenschappelijke partij-instituten werkten inmiddels nauw samen en hadden in augustus 1974 de nota *Gerede twijfel* gepubliceerd. Deze kritische reflectie op de ruimte en normering van economische groei in tijden van energiecrisis en milieuvraagstukken viel buitengewoon goed. *Gerede twijfel* was meer dan het begin van een gezamenlijke verkenning van grote vraagstukken. Het bevatte ook een stevige waarschuwing aan het kabinet-Den Uyl dat het met zijn expansie van de overheidsuitgaven en de hoge inflatie op de verkeerde weg zat: 'Steeds weer opnieuw zal het kabinet bestaande uitgaven tegen mogelijke nieuwe uitgaven moeten kunnen afwegen om slagvaardig op nieuwe ontwikkelingen te kunnen inspelen. Het is zeer ongewenst wanneer op dit terrein dogmatische stokpaardjes worden bereden. Natuurlijk zal elk kabinet de zwaksten in onze samenleving in bescherming moeten nemen. Maar dat blijkt in een dynamische welvaartsmaatschappij als waarin wij leven, gelukkig, veel minder een constante groepering te zijn dan men ons dikwijls wil doen geloven... Intussen realiseren wij ons terdege, dat het politieke moed vereist om bestaande uitgaven te snoeien teneinde nieuwe mogelijk te maken. Maar het is onvermijdelijk.'[51] Hier klonk een nieuw zelfbewustzijn. Rapporteur van de nota was Hans Borstlap, sinds mei 1973 in dienst bij AR-goeroe Hoogendijk als medewerker voor sociaal-economische vraagstukken. Het zou niet zijn laatste baanbrekende rapport voor het CDA zijn.

De conference van Woudschoten bleek een keuzemoment. KVP-voorzitter De Zeeuw zag zijn strategie mislukken en koos voor een vlucht naar voren. Hij wilde de KVP via een resolutie aan het dagelijks bestuur nu al omvormen tot een nieuwe beweging, los van de twee protestantse zusterpartijen. Die mochten wel aanschuiven, maar de nieuwe club zou hoe dan ook met een eigen lijst bij de volgende Kamerverkiezingen aantreden. Desnoods los van de andere CDA-partners. Deze *booby-trap* ontplofte in zijn eigen gezicht. Piet van Zeil maakte het van nabij mee. 'Ik hield samen met Dick de Zeeuw een inleiding in Rotterdam en daar nam hij afstand van het in Woudschoten zo moeizaam geformuleerde compromis. Na afloop sprak ik hem er meteen op aan. Hij dacht dat hij ook in CDA-verband zijn open partij voorop kon blijven zetten.'

Van Zeil seinde onmiddellijk de overige leden van het dagelijks bestuur en fractieleider Frans Andriessen in. 'Wij waren des duivels. Onze lijn was consequent afspraken houden. *A fortiori* bij dingen als de grondslag en het functioneren van de partij als zodanig. Dat is de kern, daar kun je niet schuiven.' De zaak liep hoog op, herinnert Piet van Zeil zich. 'Je kon zien dat De Zeeuw geen politicus is. Hij dacht dat hij de politieke mores kon veranderen. Het zou allemaal heel anders gaan, een beetje D66-achtig. Madeleen Leyten, Frans en anderen vonden dit een zeer aangelegen punt. Onze betrouwbaarheid naar de partners was in het geding.'

Leyten dwong De Zeeuw tot aftreden en op de partijraad van 21 juni schaarden 98 van de 112 stemmers zich achter haar. NKV-bestuurder Wim Vergeer volgde De Zeeuw op, die kort daarna met enig kabaal uit de KVP stapte. Vlak voor de Kamerverkiezingen van 1977 maakte De Zeeuw zijn overstap naar de PvdA bekend. De eensgezindheid naar buiten was hersteld, maar de KVP raakte verder in het slop. Piet van Zeil – later de laatste voorzitter van die partij – zag het met lede ogen aan: 'De kadervorming kreeg minder belangstelling. De ontkerkelijking, vooral na 1970, leidde bij een reeks van katholieke organisaties tot minder participatie. Dat trof ook de KVP. Daar kwam nog bij dat de directeur van het partijbureau en zijn adjunct De Zeeuw volledig steunden. Toen De Zeeuw opstapte, waren zij niet te handhaven. We zaten met een geweldig gat.' Er kwam een probleem bij: de nieuwe partijvoorzitter Wim Vergeer. 'Die kon ook weinig extra doen, want hij was wethouder in Utrecht en iets later ook nog Eerste-Kamerlid. Zo kon er niet veel actie worden ondernomen. Toen het rechtstreekse lidmaatschap van het CDA kwam, kozen veel katholieken daarvoor. Er

was in onze kring teleurstelling vanwege de traagheid waarmee het CDA van de grond kwam,' vertelt Piet van Zeil.

Was met de val van De Zeeuw eindelijk de laatste horde genomen? Het elan van de basis zou kunnen overslaan naar de top. Toch bleef al te veel enthousiasme daar iets verdachts, bespeurde minister Lubbers. 'Ik merkte dat er spanningen bleven bestaan, ook toen we op weg waren naar een fusieproces. De CHU deed bijvoorbeeld niet mee met het overleg in restaurant Royal dat wij als ministersploeg voerden met onze fracties. Dat had ik normaal gevonden, maar daar was de bereidheid niet toe. Ook heb ik ergens in 1975, toen het CDA was opgericht en we eensgezindheid moesten gaan uitstralen, voorgesteld dat wij als ministers allemaal rechtstreeks CDA-lid zouden worden. Een soort jongensachtig enthousiasme, ik vond dat we een signaal moesten geven. Dat we niet meer uit elkaar gespeeld konden worden. Ik kreeg er geen handen voor op elkaar. Het was ondenkbaar! Ik vond dat maar raar.'

Ik sta hier niet met gebalde vuisten

De val van De Zeeuw zette de seinen wel op groen, maar de manier waarop hij werd gewipt alarmeerde AR-fractieleider Wim Aantjes. Zijn achterdochtige natuur werd door de gebeurtenissen geprikkeld. Verdween met De Zeeuw niet de laatste linkse figuur, die Andriessen en de KVP-top op koers kon houden? Was bij de KVP-ministers ook niet al een tijdje een groeiende distantie tot het kabinet te merken? Kortom, Aantjes vond het tijd de winst in de grondslagdiscussie politiek vast te sjorren ten gunste van zijn politieke lijn. Dat had hij niet gek ingeschat, want zijn groeiende warmte voor de coalitie met Den Uyl werd niet alom gevoeld. Andriessen en Van Agt lieten als eersten merken dat de houding van de PvdA hen meer en meer ergerde. Lubbers wist waarom: 'Den Uyl zag zijn kabinet als een verdeel-en-heersactie in confessionele kring. De CHU lag er al uit en onze verdeeldheid hoefde alleen maar verder aangewakkerd te worden. Een aantal ministers begon daarom na 1974 af te knappen op het dominante gedoe van Den Uyl. Dries van Agt als eerste. Het meest markant ook en het meest getormenteerd.'

Andriessen gaf Aantjes zijn kans. Hij relativeerde in juli in een interview in *Hervormd Nederland* de vraag naar de grondslag: 'We zijn het erover eens, dat je elkaar de maat niet moet nemen.' Hij vond dat een

partij die zich op het evangelie laat aanspreken niet van elk lid mocht eisen dat deze zich persoonlijk moest laten toetsen op dat punt. 'Het CDA is dus inderdaad geen confessionele partij meer, nee.' Hem ontglipte de toespitsing: 'Ja, het is geen christelijke partij.'[52] Nu leek het toch weer sterk op de programpartij van De Zeeuw. Aantjes had het punt te pakken dat hij nodig had en beet zich vast in de eis dat zo'n persoonlijke aansprakelijkheid van leden en vertegenwoordigers van het CDA juist het bewijs moest leveren van de ware grondslag van de partij.

Deze eis was voor de altijd zo diverse denk- en leefsfeer van de CHU onverteerbaar. Aantjes had een splijtzwam gevonden, maar wel een die de KVP en CHU op één hoop dreef en hem eerder vervreemdde van de hoofdstroom van het CDA dan dat deze actie de nieuwe partij zou verlokken tot een gedreven evangelisch geluid. Sterker nog, hij verspeelde de steun van Jan de Koning. Van de vijf AR-leden in het CDA-bestuur steunde alleen partijsecretaris Dick Corporaal Aantjes nog. Zo had Aantjes zelf de AR-leiding gespleten om iets dat misverstand en abstract denken verenigde. Op hetzelfde moment was het CDA-bestuur bezig het eerste eigen partijcongres van de federatie te organiseren. De animo om daar nog op te treden was bij Aantjes gering. Hij had het gevoel dat zelfs zijn eigen partij hem ontglipte. De Koning moest hem daags voor dat oprichtingscongres met veel misbaar overhalen er überhaupt te spreken. 'Willem kan op dat soort momenten zeer bokkig zijn,' vertelde hij later.[53]

Het eerste congres van het CDA, op 28 augustus 1975, had een feest moeten zijn. Piet Steenkamp noemt het één van de dieptepunten in zijn tijd als voorman. Hij opende het congres met een klemmend pleidooi dat de drie partijen nu toch echt zaak moesten maken van het eigene van het CDA als nieuwe beweging. 'Wie niets riskeren wil moet thuis blijven,' daagde hij de partijtoppen uit. Andriessen kon er die dag echter niet omheen zijn onhandige interview nog eens uit te leggen. Hij merkte op uit vrees voor al te veel pretentie het CDA liever geen christelijke partij te hebben willen noemen. Hij stelde nog eens 'dat het CDA geen gesloten groepering van christenen is'. Als gebaar naar Aantjes kwam toen toch het hoge woord eruit: 'De enige grondslag die het CDA heeft als richtsnoer voor het politiek handelen, het evangelie, rechtvaardigt het CDA een christelijke partij te noemen.' Maar die norm mag 'niet worden begrepen als een belemmering voor de toetreding tot het CDA' voor wie die partij politiek wil steunen.

Dat was niet het enige. Andriessen sprak ook nog uit dat hij in 1977 een nieuw kabinet van CDA en PvdA wilde. Natuurlijk om Aantjes te

binden en Den Uyls pogingen tot splijting van het CDA van een hoge prijs te voorzien. Want die nieuwe coalitie kon geen heruitgave van het zittend kabinet zijn. De afkeer van het klimaat daarin sijpelde door in Andriessens tekst: 'In volstrekte gelijkwaardigheid via een normale, democratische procedure en in een parlementair kabinet (zou samenwerking) mogelijk zijn. Men zal dan wel voor een gezamenlijk beleid moeten willen staan en de één zal de ander de ruimte moeten laten van zijn ideologie.'[54]

Aantjes' rede was geen reactie op Andriessen, van enige afstemming was geen sprake. Zijn betoog begon met de verklaring over het CDA 'dat wij bij elkaar behoren en ook bij elkaar willen behoren'. Vervolgens hield hij een vlammend betoog over hoe de menselijke werkelijkheid tekortschiet tegenover de norm die het evangelie stelt, over hoe Jezus in de Bergrede in het evangelie van Mattheus een soort politiek program geeft waaraan geen partij ooit zal kunnen voldoen en waaraan de christen-democratie zich toch moet toetsen. Gelovigen falen, maar wanhopen niet.

Aantjes' oprechte, modern-bijbelse toon sloeg aan. Jan de Koning was niet zo onder de indruk. Hij herkende onmiddellijk 'belangrijke elementen' van het verhaal dat Aantjes anderhalve maand eerder op de partijraad van de ARP in Zwolle had gehouden. 'Het was voor mij één van de meer cynische ervaringen in de politiek.' De Koning merkte dat Aantjes' betoog ineens een geweldige lading kreeg door de andere omstandigheden waarin deze het afstak. 'Het verhaal viel als een lekke bal in een zandbak' een paar weken eerder in de reguliere AR-omgeving. 'Ik kan mij niet herinneren dat van dat verhaal iemand toen enige ophef heeft gemaakt.'[55] Maar nu was het gebruikt als splijtzwam. Het congres liet openlijk zien dat het conflict draaide om wat het hart van de club moest uitmaken: de grondslag, de religieuze bodem onder haar politieke visie.

Het eerste CDA-congres was hoe dan ook de eerste officiële manifestatie van eenwording. Alleen met onherstelbaar gezichtsverlies, om werkelijk diepgaande redenen zou één van de drie partners het CDA nog kunnen ontmantelen. Omdat een principieel meningsverschil over de christelijke inspiratie en identiteit zo'n diepgaand motief zou kunnen zijn, leek de aanpak van Aantjes zo bedreigend. Steenkamp kreunt: 'Ik weet nog heel goed dat ik als een geslagen hond van het CDA-congres huiswaarts keerde. Ik zat alleen in de auto en toen dacht ik: Piet, je zit op de verkeerde lijn. Nu moet je onmiddellijk het stuur omgooien, laat Den Haag maar stikken, je gaat het land in.'[56]

Steenkamp greep naar zijn recept van het eerste jaar van het CDA. Via de afdelingen en de media ging hij de partijtoppen onder druk zetten. Eén nadeel was er nu: hij miste het wapen van naderende verkiezingen om het kader te mobiliseren. Nu zou het helemaal afhangen van de inmiddels gegroeide saamhorigheid. Zou de weerklank net zo luid zijn als in het voorjaar van 1974 bij de staten- en gemeenteraadsverkiezingen? Toen stonden de eigen kansen van de regionale actievelingen op het spel. Zou er nu net zo veel elan zijn?

De dag dat hij in dienst trad als chef van de AR-denktank, meteen na het CDA-congres, kreeg Arie Oostlander de opdracht een uitweg te bedenken. 'Mijn voorzitter vertelde me: we hebben hier de gewoonte dat bij zulke problemen de directeur twee weken krijgt om een oplossing aan te dragen,' lacht hij. Oostlander ging aan de slag en probeerde de kern van het conflict bloot te leggen. 'Ik raakte er meer en meer van doordrongen dat we geen partij van christenen aan het maken waren, niet een partij die zich vormde omwille van een gezamenlijk geloof. Het ging om de politieke inhoud en die ontleen je aan je christelijke, politieke overtuiging. Op *die* basis zou het CDA moeten samenbinden. Dat was het centrale begrip: de politieke overtuiging. Daarop moesten we worden aangesproken.' Hij greep terug op de lijn van Hoogendijk, die Steenkamp had ingepast in zijn antwoordfilosofie van de christendemocratie. Oostlander: 'Ik kon me helemaal vinden in de politieke lijn van Hoogendijk. We moesten vanuit de politieke inhoud de reden vinden voor de nieuwe partij. Het nemen van procedurele hobbels was wel belangrijk en daar was de top vreselijk op gefocust, maar wij vonden het *waarom* van het CDA heel wat wezenlijker. De christen-democratie moest meer zijn dan tactische zetten of de grillen van enkele voorlieden.'

In de zomer van 1975 ging het erom te voorkomen dat Aantjes frontaal zou botsen met Andriessen. Dat werd nog moeilijker toen Aantjes zijn fractie achter zich kreeg bij het koppelen van de grondslagkwestie aan één CDA-lijst voor de Kamerverkiezingen van 1977. Die lijst kwam er niet als zijn lijn niet de overhand kreeg. Opnieuw laat dit zien dat de kern van het conflict lag in de greep op de koers van het CDA. Daarvoor waren de gezamenlijke lijst en fractie essentieel. Niet de grondslag als vraagstuk op zichzelf, maar de politieke conclusie over de toekomstige koers van de nieuwe partij stond centraal in de discussie. Dat dit daarom zo ontwrichtend kon zijn, zagen sommigen toen al. Een groep AR-toppers zette zich in een open brief scherp af tegen Aantjes en wees zelfs op 'het gesloten wereldbeeld uit een voorbije pe-

riode', dat zij in zijn aanpak herkenden. Onder deze groep waren Albeda en Hoogendijk. Eén van de ondertekenaars, boerenleider Piet Bukman, herinnert zich: 'Ik kreeg toch op mijn kop dat ik dat had meegetekend. Ons werd de mantel uitgeveegd door De Gaay Fortman, die was woest.'

Weer was het Jan de Koning die de impasse doorbrak. Op een extra partijraad van zijn ARP liet hij vice-voorzitter Dick Kuiper nog eens de rechtstreekse lijn uiteenzetten tussen de eensgezindheid in Woudschoten over het karakter van het CDA en de visie van het AR-bestuur. Het CDA hoefde niet extra getoetst te worden: 'geen tweede hypotheek' bovenop de wens van een eensgezind politiek beleid. Ook Aantjes kon er niet om heen De Konings conclusie te onderschrijven. Oostlander zegt over het verlossende begrip van de politieke overtuiging: 'Aantjes én Andriessen hadden alletwee dat wezenlijke punt in de discussie gemist. Aantjes beaamde het grommend, hij had die kern over het hoofd gezien. En Andriessen zei: "Zo had ik het helemaal nog niet gezien, maar het bouwt goed verder op wat ik al vond." Beiden voelden zich aangesproken door de route.'

Maar er gebeurde iets dat het breekbaar evenwicht alsnog kon verstoren. Jan de Koning kreeg een bijna fataal hartinfarct en moest zijn dubbelfunctie van Kamerlid en partijvoorzitter opgeven. 'Jan was de enige,' vertelt Steenkamp 'met het morele gezag in de ARP om de links getinte vleugel mee te krijgen. Een enorm moreel gezag. Toen hij uitviel had ik het niet meer. Nou jongen, je kunt het CDA vergeten, dacht ik.' Steenkamp was ook somber gestemd omdat De Koning Hans de Boer overhaalde zijn opvolger te worden. Deze steile oud-voorzitter van de Arjos was een van de linkse AR-Kamerleden en atoompacifist bovendien. Hij kon er niet van worden verdacht haast te hebben met het CDA. Toch was deze keuze van De Koning doordacht. Hans de Boer was een politicus die, anders dan Aantjes, wars bleef van tactische spelletjes rond wezenlijke punten. De komst van een CDA was wel niet zijn hoogste ideaal, maar nu zijn partij zo massaal de route naar eenheid had goedgekeurd, diende een ARP-voorzitter zich ondubbelzinnig op te stellen. Daarom had hij grote aarzelingen over het verzoek van De Koning, maar toen hij *ja* zei, was het ook *ja*.

Steenkamp merkte dit snel: 'Hans de Boer heeft zich loyaal opgesteld, hoewel hij in zijn hart liet merken dat hij het CDA verkeerd vond. Toch was hij een steunpilaar voor mij, maar ik dacht wel: hoe lang houdt-ie het uit? Lukt het hem wel bij die achterban? *Trouw*, bijvoorbeeld, heeft mij menig slechte ochtend bezorgd. Dat voerde enorme

oppositie tegen het CDA. Ook een man als De Gaay Fortman verwierp een fusie en wilde alleen een federatie. Er was een hele stroming in de AR die zo dacht.' Nu de grondslag- en koersdiscussies moesten worden afgerond was het niet zo gek om een onmiskenbaar linkse figuur de loyaliteit aan het CDA te doen vertolken. De Koning maakte het de aarzelaars in zijn partij zo wel heel lastig om zich tegen én de achterban én hun eigen geestverwant in de voorzittersstoel te keren.

De CDA-top was goedgemutst toen zij begon aan de eerste van twee tweedaagse conferenties om de discussiepunten af te ronden op weg naar één lijst van één partij. De eerste bijeenkomst, in Berg en Dal, liet zien dat Aantjes in eigen kring nog meer alleen was komen te staan. Jan de Koning bereikte met Andriessen overeenstemming over een grondslagformule: vertegenwoordigers van het CDA zouden gehouden zijn 'zo goed mogelijk tot uitdrukking (te) brengen wat het CDA beweegt'. Een nieuw idee van Goudzwaard én Andriessen, een grondslagcommissie die een CDA-beginselprogramma zou opstellen, zou worden uitgevoerd. Vertegenwoordigers van het CDA zouden dat programma 'zo goed mogelijk tot uitdrukking' moeten brengen in hun koers en concreet beleid. Daarmee was de cirkel grondslag-beginselen-beleid rond.[57] Berg en Dal had alles in zich om de doorbraak te bezegelen.

Het CDA leek klaar voor het opruimen van de laatste barrière voor de ene lijst in 1977: de aflossing van de hypotheek van het gescheiden optreden van ARP, KVP en CHU in de dagelijkse politiek. Steenkamps vertrouwen in Kruisinga moest nu bewaarheid worden. 'Roelof zou ondanks zijn gebabbel en oppositie meedoen,' meende hij. Maar met het vertrek van Jan de Koning was de onzekerheid over de AR-houding weer aangewakkerd en de CHU kon nooit weten of zij niet toch met een eigen lijst zou moeten komen. Profilering was dus niet zo'n eigenaardige zet.

Een tikje onberekenbaar was Kruisinga bovendien ook door zijn plezier in de fles, hij zat vaak 's ochtends al te pimpelen. Een hoek van de linkerbovenla van zijn bureau in de Tweede Kamer was uitgebeten door tandpasta. Als een bode meldde dat er een bezoeker was, poetste hij snel zijn tanden om de alcoholdampen te smoren. 's Avonds nam hij nogal eens met dikke tong de telefoon aan.

Toen de CDA-top half november in Haaften de tweede tweedaagse hield, was de situatie labieler dan ogenschijnlijk leek. Een welles-nietesgevecht over de formatie van het kabinet-Den Uyl brak los. De grote ego's van de drie fractieleiders botsten door het oude zeer uit die perio-

de en de verwijten die zij elkaar waren blijven maken sinds die tijd. Steenkamp zucht: 'Haaften, werkelijk een heel groot dieptepunt.' De uitkomst was erger dan een impasse. Het zag er naar uit dat de CHU zich toch loskoppelde van een gezamenlijke politieke koers. En die was noodzakelijk om de kiezers straks geloofwaardig onder ogen te komen. De KVP-leiding zette daarop een noodprocedure in gang om alsnog zelfstandig de verkiezingen in te kunnen gaan. Vijf maanden eerder hadden Leyten en Andriessen partijvoorzitter De Zeeuw om diezelfde stap afgezet. Dat zij geen andere uitweg meer zagen, gaf aan hoe scherp zij dit conflict inschatten.

Buiten het Haagse circuit was de maat vol. 'Het hart van de achterban wilde dat het doorging. Het verstand van het Binnenhof zei: nee, het moet wat langzamer gaan. Dan zeiden de mensen: dan missen we de boot. Men zag de secularisatie, men zag de CDA-zaak verder uit elkaar vallen, was bevreesd dat het land uit elkaar zou vallen in twee stromingen. Dàt wilde men niet,' vertelt Steenkamp. CHU-voorzitter Van Verschuer had zich ook zitten verbijten. 'Haaften was het diepste dal voor mijn gevoel. Toen stonden we heel dicht bij het einde. In Haaften stond ik er moederziel alleen voor. Ik probeerde zoveel mogelijk een openlijke confrontatie met Kruisinga te vermijden.' Net als De Koning moest hij zijn eigen fractieleider zien te isoleren in eigen kring. Tegen de topmensen van de Unie zei hij: 'Jullie laten ons modderen, en dat is begrijpelijk, maar nu is het moment gekomen dat we kleur moeten bekennen, want anders gaat het niet.'[58]

In Hoofddorp bezocht CHU-wethouder Rijpstra op 19 november de plaatselijke voorzitters van AR en KVP. Ze ergerden zich groen en geel. 'We zeiden tegen elkaar: het mág niet meer mislukken.' De NCRV-radio zond een oproep van deze drie uit. 'Actievoeren vanaf de basis!' riep Rijpstra. Waar door links veel over werd vergaderd en geschreven, deden brave lieden uit de CHU in de praktijk: opstaan tegen het establishment. Jan Krajenbrink pikte dit signaal uit de achterban op: 'Ik ben er gretig op in gesprongen. Ik stimuleerde het, maar hield me erbuiten. Het was toch wel een beetje conspiratief. Ze kregen van mij de nodige informatie. Ik maakte van hun actie gebruik in vergaderingen van het bestuur. Het was heel nuttig dat dit initiatief uit de CHU-achterban kwam. Dáár lag na Haaften de zaak vast. Bovendien sloeg het meteen over vanuit de Randstad naar de provincie.'

Rijpstra en de zijnen ondervonden dat meteen. Ze werden overspoeld door reacties, moesten in Utrecht een bureautje opzetten en kregen op één ochtend achtduizend adhesiebetuigingen. De getergde

Piet Steenkamp stortte zijn hart uit bij Rijpstra: 'Ik ken je niet, maar ik ben ontzettend dankbaar. Ik beluisterde gisteravond op weg naar huis via m'n autoradio je verhaal en wist niet wat ik hoorde. Ik zei bij thuiskomst tegen m'n vrouw: nou moet je horen: er zijn mensen die erin geloven! Ik heb vannacht voor het eerst in zes weken zonder tabletje geslapen.'[59]

De actie liep uit op het manifest *Wij horen bij elkaar*. Veel prominenten uit de confessionele wereld gingen er vierkant achter staan. Steenkamp is Jelle Zijlstra tot de dag van vandaag dankbaar voor zijn voortrekkersrol. De steun van mensen als hij en CNV-leider Jan Lanser, SER-voorzitter De Pous en bisschop Bluyssen van Den Bosch zette de partijleidingen voor het blok. Uiteindelijk kreeg Steenkamp in een tv-uitzending tachtigduizend handtekeningen overhandigd. De drie partijen waren toen inmiddels omgegaan. CHU-voorzitter Van Verschuer kreeg zijn bestuur en de Unieraad begin december achter zich, waarop Kruisinga behendig bijstuurde. Hij stelde voor de drie Kamerfracties gezamenlijke commissies te laten vormen om de actuele beleidspunten voor te bereiden.

Van Verschuer stak op de Unieraad van 13 december 1975 zijn vreugde over de acties vanuit de achterban niet onder stoelen of banken. Hij noemde ze 'een duidelijke waarschuwing en als zodanig heeft zij grote waarde'. De politieke hypotheek kon hij toen rustig in handen leggen van de CDA-commissie die onder Bob Goudzwaard, de AR-denker, het gezamenlijke verkiezingsprogramma voor 1977-1981 ging schrijven. Voor de rechtervleugel had hij nog een motief om het CDA te omhelzen: 'Ik ben niet bereid het CDA te laten afspringen over korte-termijnvraagstukken van weinig principiële aard en op deze manier in Den Uyls prijzenkast een gebarsten CDA-bokaal te plaatsen.'[60]

De koersdiscussie die Aantjes via de grondslagkwestie had willen winnen, liep zo uit op iets anders: de komst van het CDA werd gezien als een overwinning op mensen als Aantjes, De Gaay Fortman, Boersma en De Zeeuw. Mensen die het kabinet-Den Uyl steunden en over het CDA aarzelend, gereserveerd of zelfs kil-afwijzend waren. Zo ontstond een coalitie dwars door de drie confessionele partijen tussen groepen als de idealisten rond Steenkamp en de lijn van Hoogendijk, de aanhangers van de verstoten Biesheuvel, de ondersteuners van de CHU-oppositielijn, het groene front rond Jan de Koning en CDA-vicevoorzitter Rinze Zijlstra, boerenleider en broer van Jelle, en de kaders van de KVP. Die blies haar noodprocedure nu af.

De tactiek van de linkervleugels rond Aantjes en De Zeeuw om het

CDA inhoudelijk naar zich toe te trekken was mislukt, net zoals de christen-radicalen er in de tweede helft van de jaren zestig niet in waren geslaagd de KVP en ARP van hun lijn te doordringen. Bij hen vond *Wij horen bij elkaar* geen weerklank. Waar wel? Bij hen die één krachtig CDA zagen zitten en de saamhorigheidsgevoelens vertrouwen wilden geven. Sommigen verloren niet uit het oog dat alleen een stevig alternatief de PvdA en VVD zou kunnen afhouden van nog meer polarisatiewinst. Wie een tweedeling van de politiek wilde tegengaan, kon deze hergroepering tegen het polarisatiedenken steun geven nu het CDA sociale harmonie en de gemeenschapsgedachte boven de politisering van het maatschappelijk leven stelde. Daarmee knoopte het aan bij de ideologische onverschilligheid ten opzichte van de twee rivalen, het lood en het oud ijzer, PvdA en VVD, bij de strategie dus die door Romme al was verwoord. Het bracht de idealistische elementen uit de confessionele wereld samen met hen die vanuit sociale of bestuurlijke evenwichtigheid een dominantie van linkse of rechts-liberale groeperingen ongewenst vonden.

De situatie van die jaren maakte dat deze combinatie van krachten zich vooral keerde tegen links. De denigrerende en polariserende houding in de PvdA (en de PPR) spoorde dat nog aan. De opmerking van Piet Steenkamp dat weinigen zoveel gedaan hebben voor het CDA als Joop den Uyl is meer dan alleen maar ironie. De warme steun voor het kabinet-Den Uyl van de vleugel rond Aantjes was een wezenlijke oorzaak waarom diens actie met de grondslagkwestie mislukte. Hadden Den Uyl en de zijnen de confessionelen als waardevolle stroming benaderd en erkenning gegund, was heel wel denkbaar geweest dat die linkervleugel van het CDA een overtuigender en politiek consequenter koers voor de nieuwe partij had ontwikkeld. Nu kwam deze vleugel niet verder dan een vaste politieke voorkeur voor samenwerking met links naast een trainerende, principe-conflicten forcerende lijn bij de CDA-vorming. Zolang links zo'n voorkeur voor samenwerking met hoon voor het idealisme in christen-democratische kring beloonde of dit op z'n best als achterhaald denken negeerde, viel er voor de linkervleugel in dat CDA in wording maar weinig weerklank te verwachten.

Wim Aantjes lijkt dit beseft te hebben toen hij in december 1975 in de AR-partijraad capituleerde voor de massale druk van de achterban. Aantjes herinnerde eraan wie het motto van de actie *Wij horen bij elkaar* het eerst had gebezigd en waar: inderdaad, hijzelf op het CDA-congres. Het had een bittere ondertoon. Toch wist hij ook nu weer heel pregnant te zeggen waarom het in de christen-democratie zou moeten

gaan: 'Niet de ene lijst moet het CDA geloofwaardig maken, het CDA moet de ene lijst geloofwaardig maken!' Hij rondde af met een beroep op de twijfelaars. 'Ik begrijp de twijfel, ik deel die.' Maar Aantjes voegde eraan toe: 'Ik sta hier niet met gebalde vuisten, ik ben de minister-president niet.'

Jan de Koning kon Aantjes' houding wel verklaren: 'Ik geloof dat in die tijd, met name in de top van de ARP, onderschat is hoe sterk het verlangen om tot eenheid te komen leefde aan de basis... Het ergerde dan ook dat de actie van Rijpstra niet politiek gemotiveerd was. Ze was gebaseerd op een gevoel van verbondenheid... wat destijds in 1975 na zulke moeilijke maanden door velen van ons [in de ARP] als hinderlijk werd ervaren, omdat deze actie een politisering van het CDA dreigde te verhinderen.'[61] *Wij horen bij elkaar* was de hartenkreet van hen die de gezamenlijke grondslag eindelijk eens in de praktijk wilden gaan beleven. De actie brandde los toen de politieke aanvoerders in de Tweede Kamer de voortgang blokkeerden ondanks alle overeenstemming op fundamentele punten en ondanks de aanzet tot een CDA-beginselprogramma. Jan de Koning zag het scherp: een trend tot 'politisering van het CDA' paste meer bij de strijdcultuur van Nieuw Links dan bij de beginselcultuur van Hoogendijk en Steenkamp. Het kabinet-Den Uyl kon het met zo'n CDA nog lastig krijgen. Ruud Lubbers: 'Er was grote bewondering voor Joop den Uyl, maar we begonnen op hem af te knappen, op methode en inhoud. Een beetje overdreven gezegd: op het gemarginaliseerd worden. Dat ging geleidelijk, ligt per persoon anders en begon een boventoon te worden in de partij. Daar hielp Den Uyl zeer aan mee: Van Agt schofferen en het CDA schofferen. In 1975 ging het bij mij kantelen.'

Een stevig doortimmerd gevoel

Vanaf mei 1976 vergaderden de drie confessionele fracties in de Kamer elke week gezamenlijk. Dat parlementair seizoen waren er veel aanleidingen tot intensieve afstemming. De oliecrisis en het korte-termijnstimuleringsbeleid van het kabinet hadden de economie in problemen gebracht. Het bleek noodzakelijk op de rem te trappen bij de staatsuitgaven en de sociale uitkeringen en dat deed pijn in de coalitie. Den Uyl ging zo ver om 'met de benen op tafel' voor de VPRO-radio pijnlijke ingrepen in de sociale verworvenheden aan te kondigen. De werkloosheid en de groei van de WAO en bijstand dwongen tot snijden. Een be-

toog dat later uit andere monden vaker zou klinken.[62] Met het afknijpen door PvdA-minister Duisenberg van Financiën van de door de PvdA en PPR gewenste expansie van de uitgaven werd het voor hun linkervleugels meer dan ooit zaak immateriële maatschappijhervormingen te eisen omwille van hun profilering. En juist op zulke punten was het nieuwe CDA bezig zich te profileren als de politieke kracht tegen de scherpslijperij.

Deze ontwikkeling werd aangescherpt doordat de PPR op diezelfde gebieden de PvdA de maat ging nemen. Gedurende 1976 waren deze twee partijen in onderhandeling. De twee progressieve partijbesturen kwamen tot een reeks gezamenlijke voorwaarden vooraf voor de komende kabinetsformatie, die de naam *de meerderheidsstrategie* kreeg. CDA-ministers moesten vóór de verkiezingen vier hervormingsvoorstellen aanvaarden en daarna een prolongatie van hun minderheidspositie in een nieuw kabinet. Den Uyl waarschuwde zijn partijbestuur: 'Elke dag moeten we onderhandelen met het CDA' en 'deze zaak kan vrijdag het einde van het kabinet betekenen'. Hij bleef klagen over een 'ontwrichtende werking' voor zijn coalitie. Een krachtige correctie leek hij niet aan te durven, zodat die ontwrichtende werking alle kans kreeg.[63] Daarmee werd het CDA de kans geboden op een nieuw profiel. Arie Oostlander: 'Den Uyl had helemaal niets van relativering van de politiek en van zichzelf. Die ging maar door. Ik vond het passend bij christelijke politiek om uit te stralen dat er in de samenleving en in de werkelijkheid van het menselijk bestaan gelukkig nog wel wat meer is dan politieke macht. Van Agt had dat diep in zich. Dat was voor het CDA heel goed en profilerend.'

Van Agt vond die eendimensionele kijk op de werkelijkheid bij Den Uyl soms bijna vertederend, maar bovenal een onoverbrugbare mentale kloof. 'Bij het begin van de eerste werkvergadering van het kabinet stond er in het Catshuis midden op de tafel een fabelachtig groot en zeer mooi bloemstuk van rode rozen met een rand witte rozen eromheen. Op het kaartje stond: *Veel succes. Frans Andriessen, fractievoorzitter van de Katholieke Volkspartij.* Wat ik me daarvan het meest herinner is dat Joop den Uyl absoluut niet wist – zoals zo vaak – hoe hij daarop moest reageren. Dat soort dingen maakte hem verlegen en onzeker, onbeholpen en in een zekere zin dus aandoenlijk. Hij was wantrouwend en vroeg zich af wat daar achter zat. Er moest iets achter zitten. Zoiets doe je niet zomaar. Joop heeft Rome nooit verstaan. Dat doen wij wél zomaar, het betekent verder niets.'

Steenkamp zag zijn protégé veranderen: 'Dries was een moderne

man, stond aardig aan de linkerkant bij dingen als strafrechthervorming of het erfrecht van homofiele partners. In het kabinet-Den Uyl is hij steeds meer opgeschoven. Dat heeft hem persoonlijk enorm gepakt. Hij zag dat het niet goed liep en die persoonlijke tegenstellingen hebben zich in het politieke geuit.' De zeden van het politiek bedrijf van de jaren zeventig begonnen hun tol te eisen, merkte ook Ruud Lubbers: 'Dries kwam linkser de politiek binnen dan ik. Een jonge god van de Coornhert-liga en een discipel van Steenkamp, toen nog *Rode Piet* genoemd. Hij was ook geëxponeerd als de keus van Andriessen voor het rood-roomse samenwerken. Als informateur met Wil Albeda had hij heel veel geïnvesteerd in het kabinet-Den Uyl. Van Agt was duidelijk de eerste man van ons blok en De Gaay de tweede.' In het kabinet was er voor de vice-premier minder respect dan deze verwachtte of meende te verdienen. De premier liet nauwelijks ruimte aan anderen. 'Bij Den Uyl vice-premier zijn betekende helemaal niets. Puur nominaal,' zegt Van Agt.

Den Uyl maakte van de ministerraadsvergaderingen uitputtingsslagen en naar mate het uur vorderde bemoeide hij zich steeds intenser met de partijpolitieke kanten van problemen. In confessionele kring vond men steeds vaker dat hij 'zijn rollen als minister-president en partijleider niet uit elkaar wist te houden'. Hij benaderde zijn partijgenoten in het kabinet 'nagenoeg als familieleden'. Een 'wij-spreken-elkaar-daarover-aan-sfeer' heerste.[64] 'Dat vind ik misschien wel de belangrijkste vergissing die Joop in zijn politieke leven heeft gemaakt,' zegt Van Agt.

Tussen KVP en PvdA zakte de sfeer onder nul. Vooral Lubbers en Van Agt moesten het ontgelden. Ze moesten samen optrekken, vond Van Agt, om niet één voor één af te branden. 'Wij twee kregen met steeds meer meningsverschillen te maken die binnen de ministerraad hoog opliepen. Ik speelde er in toenemende mate een rol in, zo bijvoorbeeld bij de discussies over herziening van de Wet op Ondernemingsraden waarvan ik trouwens de eerste ondertekenaar was. Ik waag het te zeggen dat ik in die periode veel heb gedaan voor de minister van Economische Zaken. Ik ben volop in de strijd geweest en heb hem krachtig ondersteund, lapidair. In die tijd waren wij *frère et compagnon*.' Andriessen gaf Lubbers de ruimte te breken maar in een veelheid van oplossingen wist het kabinet een val te vermijden. 'Ruud bedacht vier varianten per uur,' ginnegapt Van Agt.

Zelf kwam Van Agt zwaar onder druk te staan. Hij vertoonde in het conflict rond de commerciële abortuspraktijk van de Heemsteedse

Bloemenhove-kliniek een eigenzinnige aanpak van eisen en wijken tegelijk en liet blijken te worstelen met dit probleem. Hij was zo met zijn geweten bezig dat hij de Tweede Kamer weken in het ongewisse liet of hij zou aftreden. 'Als de minister van Justitie de wet niet meer handhaaft kun je beter gaan emigreren. We hadden al veel te veel toegelaten. Ik heb het fatsoen gehad – een ander zou zeggen: ben je zo dom geweest – om de ministerraad vlak van tevoren in te lichten over het aanstaande politieoptreden. Toen heeft Irene Vorrink uit de ministerraad – wel of niet met goedvinden van Joop, dat kan ik nooit bewijzen – het legertje van opgewonden vrouwen gealarmeerd. Had ík daarom moeten aftreden? Dat zou absurd zijn geweest.' Met een wegwerpgebaar reageert hij op de mogelijke eis van háár aftreden: 'Vragen om een nederlaag!'

Van Agts onpolitieke en onzekere opstelling werd in confessionele kring eerder authentiek en oprecht gevonden dan een reden tot verkettering. Noch de eis van 'baas in eigen buik', noch het bewust overtreden van de wet op zo'n delicaat punt van dood en leven kreeg daar veel sympathie. Ook niet van hen die begrip konden opbrengen voor de noodzaak van een modernere regelgeving. Zeker niet in protestantse delen van de achterban. 'Ik merkte aan de fanmail dat ik daar goed lag. Die kwam verrassend veel uit reformatorische kringen. Later is dat zo gebleven. Telkens wanneer ik in de problemen kwam, bijvoorbeeld bij gijzelingen, kreeg ik heel veel aanmoedigende brieven uit die kringen,' ontdekte Van Agt. Het was een opvallend verschijnsel. Hoe harder hij werd aangepakt, hoe meer hij symbool werd van het CDA als een nieuwe antithese-partij, van verzet tegen de polarisatie en politisering van het maatschappelijk leven en zijn normen.

Ook Ruud Lubbers begon te merken dat de coalitie uiteen werd gedreven. 'Bij mij kwam een grote klap met de levering van reactorvaten aan Zuid-Afrika. Dat was een duivels probleem.' Deze exportorder was voor de linkse partijen en delen van de ARP onaanvaardbaar. Het talmen deed Zuid-Afrika afzien van de bestelling. Het conflict was zo uit de wereld. Toch knapte er iets, vooral in de relatie tussen Andriessen en Lubbers. 'Frans vond dat ik dat slecht heb behandeld, schat ik. Daar brak iets: mijn Lubbers, die ik daar heb neergezet, daar heb ik niets aan. Zo wordt het een stap in een proces waarin je Frans op het kabinet ziet afknappen.' De KVP-spierballen rolden, maar er gebeurde nog niets.

Den Uyls kabinet overleefde dankzij de Lockheed-affaire. Twintig jaar na de Greet Hofmans-affaire moest een rood-rooms kabinet op-

nieuw een commissie van drie instellen om een rel rond het hof in goede banen te leiden. En opnieuw was de persoonlijke relatie van een PvdA-premier met Juliana een wezenlijke factor in het beredderen van de affaire. Zolang deze zaak als een zwaard van Damocles boven het Binnenhof hing, zou het aansturen op de val van het kabinet bedenkelijk zijn. Van Agt knikt stellig en zegt: 'Het was zaak om geen ongelukken te maken.'

Volhouden van de coalitie werd nu steeds meer een garantie voor de komst van het CDA. Den Uyls pogingen om via zijn kabinet het CDA te splijten, keerden in hun tegendeel. Was zijn kabinet toch ten val gebracht, dan zou één CDA-lijst bij de vervroegde verkiezingen nauwelijks haalbaar zijn geweest dankzij het uiteenvallen van de KVP- en ARP-ministers op dat moment.

Het was vooral de houding van Jaap Boersma van Sociale Zaken die ervoor zorgde dat het zover niet kwam. 'Op hem kon je niet rekenen, Boersma kon je bij ons niet meetellen,' vertelt Van Agt. 'Je zag duidelijk, bijna van vergadering tot vergadering, lijnen lopen van Den Uyl naar Boersma, dwars over de tafel. Boersma was zozeer een Den Uylman dat je je telkens moest afvragen: waarom zit hij bij ons? Is hij van ons? Hij briefde dingen door. Hij was een ingebouwd risico.' Deze situatie duurde voort zolang Boersma de steun van Aantjes had en collega-minister De Gaay Fortman hem vasthield. Van Agt zag het machteloos aan: 'Ik ben nooit tegen Boersma te velde getrokken. Niemand van ons deed dat. Iedereen zat maar achter de hand te mopperen en te mokken over die eigenzinnige Jaap Boersma.' Zo bleef er onzekerheid over een eensgezinde opstelling en dat zorgde ervoor dat – vooral – de KVP-top niet durfde door te bijten. Daarmee verhinderde Jaap Boersma een voortijdig uit elkaar vallen van KVP en ARP. Hij hielp zo mee aan de komst van de ene CDA-lijst, aangevoerd door één lijsttrekker. Hij was een onbedoelde kraamhulp. Die rol had hij ook al met Den Uyl gemeen.

Lubbers hield in deze tijd steeds nauwer contact met zijn oude en doorgewinterde collega-minister De Gaay Fortman. Beiden hadden zich geprofileerd als bemiddelaars in het vechtkabinet. Beiden werden door Den Uyl er om geprezen. Zij kregen gaandeweg het gevoel dat zij voor hem ook instrumenten waren in het verdeeld houden van hun naar eenheid groeiende partijen. 'Ik kreeg vleugels door de energiecrisis en had als jong minister heel snel een hoge bekendheid en een hoge vertrouwensscore,' vertelt Lubbers. Hij werd daardoor bruikbaar voor anderen om de KVP verdeeld te houden. 'Dat was heel duidelijk.

Je hebt de fase gehad dat Den Uyl mij gebruikte, zou je kunnen zeggen,' analyseert hij. 'Hij zag dat als een mogelijkheid om het kabinet voort te zetten. Dat is ook heel lang zo geweest. Als er problemen waren buiten mijn eigen portefeuille zocht ik mee naar een oplossing.'

Lubbers ontpopte zich als meer dan een dynamische vakminister. De politieke veelvraat in hem was wakker geworden, ook door zijn persoonlijke gesprekken met De Gaay Fortman. Het mee zoeken naar oplossingen vond zijn grens toen in 1976 de conflicten zich ophoopten. 'Langzaam maar zeker zie je het beeld veranderen. In die debatten zie je op enig moment De Gaay Fortman oversteken. Die steekt over van kabinet naar CDA. Bij de botsingen rond Dries aarzelde hij nog. Maar hij wist hoeveel ík had geïnvesteerd in dat kabinet. Toen hij zag dat Den Uyl ook met mij problemen kreeg en dat hij mij niet netjes behandelde, begon bij hem te rijpen: wij gaan als confessionelen nu niet uit elkaar, wij blijven bij elkaar.'

De nieuwe scheut ideologisch dogmatisme van de linkse partijen ontmoedigde Ruud Lubbers finaal. 'Bij mij is het breukpunt de vermogensaanwasdeling. De maat was vol. Het zat mij diep, ik was ervan overtuigd dat ik daar meer verstand van had dan Den Uyl. Ik bedoel: ik kwam uit het bedrijfsleven, wist van winstdelingsregelingen, wist wel iets van werknemersvoorzieningen. Ik dacht, ik weet wat dit is: links abstract denken over bedrijven. Bovendien was Joop den Uyl erin geslaagd te gaan polariseren tegen ondernemend Nederland. Ik rekte mij nog een keer op tot een compromis, maar al één ministerraad verder forceerde hij toch weer zijn eigen lijn. Toen werd ik koel en zei dat de consequenties voor zijn rekening waren. Dat was het begin van het einde.'

Na Andriessen, na Van Agt, was nu ook voor Lubbers het ogenblik gekomen dat hij de samenwerking met links niet meer tegen elke prijs overeind zou houden. 'Op een gegeven moment houdt dat op. Dat heb ik ook in de ministerraad gezegd: het is nu uit. Het was ook uit, het kabinet was ten dode opgeschreven. Joop den Uyl wilde aanvankelijk niet geloven dat ik de mentale stap had gemaakt. Die dacht: dat slijt wel, hij heeft er zoveel in geïnvesteerd. Dat heeft hij waarschijnlijk ook gedacht van Gajus. Beide waren een misvatting. Wij hadden dan wel niet die anti-Uyliaanse uitstraling die sommigen hadden, maar wij hadden wel gezamenlijk – Gajus en ik – een stevig doortimmerd gevoel: het CDA gaat voor.'

Dat gevoel kreeg steun door het vlotte werk van de programcommissie van Bob Goudzwaard. Deze slaagde erin een ontwerp op te stel-

len, waarin alle drie de fracties zich konden vinden. Al in de lente van 1976 legde zij het voor onder de titel *Niet bij brood alleen*. De bewust bijbels klinkende naam gaf het al aan: het CDA wilde meer politiek perspectief bieden dan het regelen van materiële kwesties. Het zou zich profileren op de dingen die niet in geld of goed zijn uit te drukken. Opnieuw valt in de preambule van het stuk op hoe het polarisatiedenken wordt aangepakt als 'bunkerstellingen tegenover elkaar' waar de verharding van 'onderlinge menselijke verhoudingen' op uitloopt. De overheidsdominantie in het PvdA-denken en de 'terugkeer tot het vrije spel der maatschappelijke krachten' bij de VVD worden beide afgewezen. Het CDA, zo zegt het program, heeft als politieke stelling 'dat de kern dieper moet worden gezocht'.[65]

Goudzwaard illustreerde dit door het stuk te doordesemen met verwijzingen naar de nieuwe CDA-beginselverklaring. 'Niets is zo praktisch als een goede filosofie,' zegt Arie Oostlander. Zo liet het program zien dat het CDA geen halfzachte middenpartij zou zijn, maar uitging van een eigen benadering met eigen conclusies van de politieke vragen van zijn tijd. Niets minder was de ambitie althans. Oostlander geeft aan waarom dit program de linkervleugel zo aansprak: '*Niet bij brood alleen* was sterk geschreven vanuit de gedachte dat we weer met de PvdA zouden verder regeren. Het symboliseerde een coalitiekeuze, maar was zelf geen links program.'

Op 26 september meldde premier Den Uyl een doodstille Tweede Kamer dat de prins-gemaal zich toegankelijk had getoond voor 'onoorbare verlangens en aanbiedingen'. Nauwe afstemming tussen de premier en zijn ministers De Gaay Fortman en Van Agt had de affaire politiek binnen de perken gehouden. Van Agt zag de situatie na Lockheed zo: 'Er had zich heel wat conflictstof opgestapeld, die tot dan toe onder de oppervlakte gehouden moest worden.' Een krachtmeting over de opgehoopte conflictstof ging de aanloop naar de verkiezingen beheersen. Het zelfvertrouwen van het CDA groeide. Peilingen lieten zien dat de weg naar eenheid de kiezers beviel. Maar het christen-democratisch collectief was nog niet klaar voor verkiezingen.

Er was een Centraal Verkiezingscomité voor de campagnevoering, een mooi program en er waren enthousiaste kaders en achterbannen, maar wie moest die ene lijst gaan trekken? Die man zou aan veel eisen moeten voldoen. Hij moest de diverse groepen en vleugels van de drie partijen in het CDA aanspreken of tenminste geen daarvan tegen de haren in strijken. Hij moest noch de PvdA, noch de VVD als mogelijke bondgenoot afschrikken. Hij moest voor de achterban de confessione-

le tradities én de vernieuwing belichamen. Hij moest voor de zittende partijtoppen acceptabel zijn. Hij moest tegenover gepokte en gemazelde debaters als Den Uyl en Wiegel overeind blijven. In de CDA-achterban hadden velen wel een idee wie zij in die rol zagen: Barend Biesheuvel.[66]

Nog los van het feit dat deze nauwelijks verteerbaar zou zijn voor de AR-top rond Aantjes, die hem zo had laten vallen, zou lijsttrekker Biesheuvel een polariserend, anti-Den Uyl signaal zijn. De leiding van de CHU stak de voelhorens uit en zinspeelde op Piet Steenkamp. Denkend aan de tabletjes van de afgelopen paar jaar plaatste hij zichzelf meteen buiten de discussie. En Jelle Zijlstra, nog meer dan Biesheuvel een populaire, stevige oud-premier van ARP-huize? 'Mijn animo was niet slechts minimaal, maar geheel afwezig,' aldus de bankpresident.[67]

De KVP zag veel in haar eigen Frans Andriessen als lijstaanvoerder. Dat was voor de AR-top nu juist het probleem. Daar herinnerde men zich de Andriessen van de grondslagperikelen, de man die tot de nodige troebelen en misverstanden aanleiding had gegeven. Daar had men ook een toekomstige Andriessen voor ogen, die als politiek leider van het CDA nog meer tegenover de premier van een tweede kabinet-Den Uyl zou komen te staan. In kleine kring had men in de KVP dit soort argumenten al gewisseld. De top besefte dat geen van de fractieleiders van dat moment zomaar de politiek leider van de nieuwe partij kon worden. Piet van Zeil, lid van het dagelijks bestuur van de KVP, verheelt niet dat zij welbewust Andriessen naar voren schoven. 'Geen van de fractieleiders kon het worden, dat vonden velen. Wij vonden echter ook dat de KVP als de grootste het meest in aanmerking diende te komen.'

Dezelfde kleine kring van KVP'ers was daarom doende een alternatieve kandidaat te zoeken. Om de kritische vleugel bij de protestantse broeders de wind uit de zeilen te nemen werd alsnog wél gedacht aan een onomstreden persoon uit de antirevolutionaire hoek. Piet Steenkamp werd op pad gestuurd te gaan praten met die kandidaat, een van zijn steunpilaren bovendien: Jan de Koning. 'Een mannenbroeder die bij ons goed viel: eerlijk, open, gedegen, contactueel sterk, ook in het zuiden. Jan was een man van klare taal, gebruikte nooit moeilijke woorden. Maar vanwege zijn gezondheid, vanwege wat hij zijn vrouw Molly had beloofd, heeft hij dat onmiddellijk de kop in gedrukt,' vertelt Van Zeil.

De zaak zat klem. 'We moesten de KVP een beetje tegemoet komen. Dus zochten we naar een KVP'er die voor alle partijen aanvaardbaar

zou zijn,' vertelt Aantjes. Die had hij gevonden, dacht hij: Ruud Lubbers.[68] Die was jeugdig, deed progressief aan, stond hoog aangeschreven bij Den Uyl en was bovendien een dynamische econoom. Lubbers ving wat seintjes op, 'mensen die mij aan het denken zetten: moet je daar eventueel beschikbaar voor zijn? Dat verwarde mij. Ik was niet met die kant van de politiek bezig. Later heeft Aantjes gezegd dat hij degene is geweest die heeft gezegd: Ruud, is dat niks voor jou? Ik heb het vermoeden dat het meest vanuit die hoek hier en daar mijn naam gedropt is.'

In de KVP-top zat men warempel niet op een kandidatuur-Lubbers te wachten. Men vond het ook tamelijk brutaal dat anderen in het CDA KVP-kandidaten zouden uitkiezen, balloteren misschien wel. Zeker na de verwijdering tussen Andriessen en Lubbers had deze kandidatuur een desavouerend kantje bovendien. Madeleen Leyten zei scherp: 'Lubbers was voor de KVP geen serieuze kandidaat' en meldde dat zoiets ook een afgang voor de eigen politiek leider, Andriessen, zou zijn geweest. 'Dat kon de KVP zich niet veroorloven met toch al de reputatie sedert Piet de Jong dat zij slordig met haar leiders omsprong.'[69] Dat was niet het enige argument. 'Aantjes gebruikte Lubbers een beetje, het ging hem erom Andriessen te blokkeren. Wij vonden Ruud trouwens te jong voor die rol en vonden dat hij te kort in de politiek zat. Er zijn ook vragen gerezen of hij voldoende stressbestendig was. Hij was enkele keren boos weggelopen uit de ministerraad. De top heeft hem toen gezegd dat het te vroeg was. Laat het in de volgende periode maar uitgroeien in een nieuw ministerschap, zeiden we. We moesten een lijsttrekker/kandidaat-premier hebben die gezaghebbend was en breed werd gedragen,' vertelt Van Zeil.

Ruud Lubbers stak zijn licht maar eens op bij een kenner van het politiek handwerk, een KVP-collega uit het kabinet, 'een man met een enorme ervaring en ook met een zekere leepheid, de enige met wie ik erover heb gesproken: Tjerk Westerterp. Ik zei: Tjerk, het schijnt vast te zitten, laatst werd mijn naam zelfs genoemd. "Ach," zei Tjerk, "dat gaat wel weer over. Het wordt Van Agt of Andriessen, dat zal zich wel wijzen." En daarmee was voor mij de kous af.' Aantjes' opzetje had averechts uitgepakt, zag hij later zelf in: 'Ik had een ernstige taxatiefout gemaakt. Zo werden Lubbers' kansen verknald.'[70]

Van Agt bereidde intussen zijn intocht in het gouvernement in Maastricht voor. 'Ik was voorbestemd om gouverneur te worden. Door Gajus. Het was mijn bedoeling een einde te maken aan mijn rol in de politiek. Ik had er zes jaar op zitten, dat was mooi genoeg. Ik had

intussen mijn trekken wel thuis gehad van dat roerige, turbulente ministerschap van Justitie. Zó indringend, zó emotioneel. Mijn vrouw en ik waren al gaan kijken hoe prachtig het gouvernement eruitzag,' glundert Van Agt vol diepe nostalgie. 'Ik denk dat ook Joop den Uyl ontzettend blij was dat hij mij zo kon afspelen. Iedereen blij dus.' Het CDA had alleen nog steeds geen lijsttrekker.

Steenkamp heeft in die fase bij Jan de Koning een kandidatuur van Van Agt afgetast, meldt Van Zeil. CHU-voorzitter Van Verschuer deed daarop de doorslaggevende concessie. Zijn partij vond natuurlijk dat een lijsttrekker niet met het kabinetsbeleid van Den Uyl vereenzelvigd kon zijn. Toch was hij bereid de vice-premier te steunen als compromis-kandidaat. Hij had gemerkt hoe goed Van Agts worstelingen met gewetensvragen en zijn nadruk op de rechtsstaat vielen in protestantse kring. Ook was hem duidelijk geworden dat Van Agt graag afstand nam van de linkse aspecten van het kabinetsbeleid.

De KVP-top kreeg groen licht het langs deze route te proberen. Eerst werd bij partijvoorzitter Vergeer thuis in Utrecht aan Andriessen en Lubbers definitief duidelijk gemaakt dat het er voor hen niet in zat. Dat was slikken, zeker voor een leider met het zelfbewustzijn van Andriessen. Ook Lubbers vond het niet plezierig, ook al kwam het dankzij het inzicht van Westerterp niet als een verrassing. Van Agt grinnikt zachtjes als hij aan dat moment terugdenkt. 'Ruud was daarover aardig gepikeerd, laat ik u dat zeggen.' Vervolgens werd Van Agt zelf onder handen genomen. Hij moest zich beschikbaar stellen, er zat geen andere oplossing in. 'Van Agt was onthutst. Hij wilde naar Maastricht,' zegt Van Zeil. Van Agt had zich simpelweg afzijdig gehouden van de interne discussie. 'Het liep, denk ik, langs lijnen van het telefooncircuit Steenkamp, Gardeniers, Leyten – dat circuit.' Van Agt spartelde tegen. 'Ik was verbluft. Ik was er aanvankelijk nogal ongemakkelijk mee. Het waren bij Den Uyl vier moeilijke jaren geweest, bijna vijf. Niet zozeer door toedoen van Joop alleen, maar door de hele constellatie. Ik vond het mooi zo, wij gingen naar Maastricht. *Full stop*.'

Piet Steenkamp moest zijn discipel over de streep zien te trekken. 'Piet heeft zijn geweten bewerkt, ongetwijfeld met Madeleen Leyten. Ze zal hem stevig hebben toegesproken, want zij is een doorgewinterde politica. Het werd hem glashelder gemaakt dat elke andere kandidaat veel problemen zou geven,' zegt Van Zeil. Het ging niet van harte, maar uiteindelijk ging Van Agt op 11 oktober om. 'Omdat ze bleven aandringen, *that's it*. Ik werd gekozen bij eliminatie van anderen, daarvan was ik mij natuurlijk bewust. Toen ik eenmaal had besloten

het karwei toch maar te doen, dan ook voluit. Dan zullen we wel eens zien wat dit koppige mannetje uit de Heilig Landstichting ervan maken kan.'

Het CDA-bestuur steunde de voordracht unaniem. De opluchting groeide uit tot een lichte euforie. Eerste peilingen lieten zien dat de partij zowat 3 procent omhoog sprong na de aankondiging van de lijsttrekker. Het CDA-congres, dat Van Agt op 11 december officieel moest aanwijzen als de nummer 1, had veel weg van een inhuldiging. Van Agt bood daarvoor ook alle ruimte. Hij bleek een waar genoegen te scheppen in de geur van het leiderschap. 'Ik denk dat ik pas echt loskwam bij die lancering in het Congresgebouw. Toen was ik psychologisch over de drempel, eindelijk.'

Campagne-experts Ries Smits en Hans Hillen krijgen nog pretlichtjes in de ogen als zij Van Agt schetsen in zijn rol van bejubeld lijsttrekker: 'Dries kon uren te laat komen en vriendelijk lachend *Amices, excuus!* zeggen. Drumband voorop en Dries maar wuiven,' vertelt Smits. De populariteit van de eerste CDA-lijsttrekker steeg tot on-Nederlandse hoogten. 'Er waren mensen die hun hand niet meer wasten omdat daaraan de hand van Van Agt had gekleefd. Hij wekte iets op van een geplaagd man die het wist te trotseren. Bij protestanten was hij bijkans nog populairder dan bij katholieken. Misschien vanwege dat onbereikbare voor protestanten.' Hans Hillen ziet nog een andere trek: 'Hij was al behoorlijk onthecht van Haagse politieke belangen en machtsgevoelens toen hij lijsttrekker werd. Na de ellendige periode die hij had doorstaan met affaires en gijzelingscrises kon weinig van de politiek Dries als persoon nog raken. Bij gijzelingsacties kon je dat merken, hij bleef onschokbaar. Hij merkte dat zijn eigensoortig imago hem buiten het Haagse steeds meer steun opleverde. Hij zag daarom niet in waarom hij zich moest conformeren aan wat rond de Hofvijver *bon ton* was.'

Op het partijcongres bood Dries van Agt zich als het ware aan zijn partij aan, voor iets dat hij niet had gezocht. Het gaf hem iets zelfstandigs en ongebondens tegenover die partij, een zelfstandigheid die hij ook voor het CDA zelf verlangde. Het was tijd dat het CDA zich niet langer liet ringeloren, vond hij, zich niet nog eens zou laten vernederen door onbespreekbare eisen. Het moest zijn eigen opstelling markeren en daaraan vasthouden. 'Wij buigen niet naar links en wij buigen niet naar rechts,' hield hij de juichende aanhang voor. Iets van die koppigheid van het 'mannetje uit de Heilig Landstichting' sprak daar wel uit, herkent hij nu. 'Het is zo, ik word in dat soort situaties uitgedaagd.

Het is politiek een nuttige eigenschap. Of het louter als een plus zal staan in het boek bij het Laatste Oordeel is een gans andere vraag.'

Eenzame vluchter

Een geborgen nest in het rijke roomse leven, de oorschelp van de Heer. Daarin, in het Brabantse Geldrop, werd Andreas Antonius Maria van Agt op 2 februari 1931 geboren.[71] Hij is de oudste zoon uit een gezin van vijf kinderen van een textielfabrikant. Op de lagere school was Dries het knapste jongetje van de klas. Vervolgens doorliep hij moeiteloos het gymnasium van de paters Augustijnen in Eindhoven. Dries van Agt was briljant in het vertalen van de klassieken en wilde de dingen heel precies zeggen. Op school liep hij met een schrift onder de arm geklemd waarin hij de dwalingen van de wereld noteerde. Van Agt heeft in menig vraaggesprek lyrisch teruggeblikt op de milde, relativerende wereld die hem vormde. Van de Augustijnen is hem het meest bijgebleven dat zij wars van de letter zijn en leven naar de geest.

In 1949 ging hij rechten studeren in Nijmegen. Hij was geen feestvierder, maar toch redelijk getapt en genoot zelfs faam als redenaar. Het Nijmeegs studentencorps, waar Fons van der Stee preses van was, brak hij open voor vrouwen. Hij was lid van de wijncommissie die zich jaarlijks door een paar gerenommeerde handelaren van een goede maaltijd liet voorzien om vervolgens een bescheiden bestelling te plaatsen. Na zes jaar studeerde hij cum laude af, 24 jaar oud. Een loopbaan als advocaat brak hij na twee jaar af. 'De patroon zei: vrind, uw juridisch inzicht is helder, zij het niet onberispelijk, daar is mee te werken, maar u zult nooit leren om rekeningen te schrijven en uiteindelijk is de advocatuur een bedrijf, u moet kunnen declareren.' Daarop werd hij voor tien jaar ambtenaar, eerst bij Landbouw en daarna bij Justitie.

De niet-gepromoveerde Van Agt werd in 1968 tot ieders verrassing, in het bijzonder die van hemzelf, hoogleraar in het strafrecht aan de Katholieke Universiteit Nijmegen. In dat jaar brak het studentenoproer uit, dat gepaard ging met heftige discussies over de inrichting van de maatschappij binnen en buiten de universiteit. Van Agt, die te boek stond als progressief, hield zich daar buiten. De jonge hoogleraar was een verlichte geest onder juristen, die plegen uit te gaan van bestaande wetten. Juristen hebben de neiging achteruit te kijken, bij vernieuwingen is hun voornaamste zorg of ze in het huidige stelsel passen. Hij sloot zich aan bij de Coornhert-liga, de vereniging die een menselij-

ker strafrecht nastreeft, en was een vaste spreker op congressen over strafrechtvernieuwing.

In 1969 werd hij voorzitter van het Centrum voor Staatkundige Vorming, het wetenschappelijk bureau van de KVP. Partijvoorzitter Fons van der Stee had hem bijkans aan de haren erheen gesleurd. 'De KVP was koortsachtig op zoek naar nieuwe gezichten, nieuw bloed, nieuw volk, nieuw talent. Fons wist natuurlijk nog uit onze gezamenlijke jaren – lang geleden, maar bij studiegenoten blijft dat hangen – dat ik cum laude was afgestudeerd. Ik denk dat het zo simpel is. Die dingen zijn meestal niet zo ingewikkeld.' Van Agt had tot dan toe nimmer nagedacht over de politiek of met Van der Stee daarover zitten bomen. '*Jamais*. Niet één avond, niet één uur. Ik was politiek een non-valeur, in ieder geval non-existent. Er zat absoluut geen politiek in en om mij tot een eind in 1968. Sindsdien werd ik bij hoge uitzondering en incidenteel uitgenodigd voor een vergadering of voor een initiatief, maar op titel van die nieuw verkregen status van professor. En op geen enkel andere. En omdat er verder geen jonge KVP'ers rondliepen die er interessant uitzagen. Ik was al heel gauw in die categorie – jong volk in de KVP – eenoog in het land der blinden.'

In juli 1971 werd hij van een Nijmeegse tennisbaan geplukt om zijn opwachting te maken bij kabinetsformateur Biesheuvel. Informateur Piet Steenkamp hoorde pas tijdens zijn vakantie op de Canarische eilanden dat Van Agt de nieuwe minister van Justitie was geworden. Het verbaasde hem niks. Voordat Steenkamp met zijn gezin was afgereisd, had Van Agt hem een telegram gestuurd: 'Mijn vriend en politieke heiland, vaarwel naar uw Canarisch eiland.' Voor veel KVP'ers was Van Agt een symbool van de nieuwe richting in de partij. Hij wierp zich op als vertaler van de ideeën van jongeren die 'leiden in de richting van ingrijpende hervorming van de maatschappij'. Door het contact met studenten wist hij wat er leefde, vertelde hij. Voor Fons van der Stee was hij een knappe jurist met moderne opvattingen over abortus, zedelijkheidswetgeving en drugs, de hete hangijzers van Justitie in die tijd. Nog voor zijn beëdiging zei Van Agt tegen verschillende kranten dat het kabinet-Biesheuvel niet zíjn eerste keus was en dat hij liever zou hebben geregeerd met de PvdA dan met de VVD en D'70. Het leverde hem bij het debat over de regeringsverklaring een uitbrander op van de nieuwe fractieleider van de VVD, Hans Wiegel.

Zijn rentree op het departement dat hij nog geen drie jaar daarvoor had verlaten, was onstuimig. Hij verwierp onmiddellijk het plan voor een anti-oproerwet waarbij iedereen zou kunnen worden opgepakt die

iets rellerigs in de zin zou kunnen hebben. Dat was een bedenksel van zijn oude chef, secretaris-generaal Mulder, die op Justitie *Koning Albert* werd genoemd. Mulder, zelf even in beeld geweest voor het ministerschap, had naar hardnekkige geruchten zijn nieuwe baas verwelkomd met: 'Goed dat je terug bent, maar er moet wel wat uit je poten komen.'

Met zijn scherp gesneden, bleke gezicht met plakkerig naar voren gekamd haar, dat al snel *Caesar-kapsel* werd genoemd, de halflange bakkebaarden, spitse neus en pukkels was hij meteen een geliefd object voor tekenaars van spotprenten. Peter van Straaten zag in Van Agt een dorpskapelaan en zette diens lippen, die hij kan tuiten als een Venetiaanse glasblazer, dik aan. De aarzelende intellectueel die dacht in een juridische afweging van pro's en contra's, maakte een harde landing achter de regeringstafel. Zijn voorstel om de bejaarde oorlogsmisdadigers, de *Drie van Breda*, gratie te verlenen stuitte op hevig verzet. Het hele land viel over hem heen. De Tweede Kamer strafte zijn onervarenheid af in een dertien uur durend debat. Krijtwit weggetrokken leek hij ineen te schrompelen, terwijl de buitenparlementaire oppositie loeide op het Binnenhof. Niettemin zag de novice kans een wilskrachtig visitekaartje af te geven. Pas diep in de nacht bezweek Van Agt onder een Kamermeerderheid die eiste dat premier Biesheuvel zich in het debat zou mengen. Aanvankelijk had hij zich zelfs verzet tegen de aanwezigheid van Biesheuvel.

Minister Van Agt werkte graag in stille eenzaamheid, bij voorkeur in de nachtelijke uren. Hij selecteerde de zaken die zijn belangstelling hadden en kwam soms moeilijk tot een besluit, waardoor het werk zich opstapelde. Zijn opvolger De Ruiter kon oogsten bij het leven. Een klus waar hij tegen opzag, liet hij tot het laatste moment liggen. Zijn ambtenaren legden spoedeisende dossiers tegen de rugleuning van zijn bureaustoel, zodat de minister niet kon gaan zitten zonder ze ter hand te nemen. Toch glipte er wel eens wat doorheen. Zo kon de van oorlogsmisdaden verdachte Pieter Menten naar het buitenland vluchten omdat Van Agt een dossier had laten liggen. De Tweede Kamer was woest en riep hem terug uit Roemenië, waar Van Agt – op kloosterbezoek – moeilijk te vinden was. Onder aanvoering van coalitiegenoot PvdA liet de getergde Kamer andermaal geen spaan van hem heel. Van Agt was diep gekrenkt.

Zelden heeft een minister in Nederland zo lang en hevig onder vuur gelegen als Dries van Agt. In Van Agts tijd speelden explosieve problemen, vaak door zijn toedoen op scherp gesteld. De *Drie van Breda*, de

Menten-affaire en de liberalisering van de abortuswetgeving deden de emoties hoog oplaaien. Als de kunst van politiek is over de rand lopen maar er niet afvallen, dan was Van Agt een raspoliticus. 'Ik heb het meest roerige, het meest turbulente, in zekere zin het moeilijkste ministerschap van Justitie gehad van de hele naoorlogse periode,' vindt hij.

Een paar jaar na zijn intrede in de politiek begon zijn vooruitstrevende imago af te bladderen. Hij was niet veranderd, de omstandigheden waren anders, vond hij zelf: 'In het kabinet-Biesheuvel was ik in zekere zin een buitenbeentje, iemand die een progressieve dissonant inbracht. Maar diezelfde jongen die in het vorige kabinet progressief was, die is dat niet meer in een ploeg waar de vooruitstrevendheid aan alle kanten uitbarst.' Van Agt was niet gedreven, water uit de rotsen slaan liet hij aan anderen over. Mozes' rol was voor Steenkamp. Van Agt berustte liever, zuchtend soms, paste zich aan en zocht beschutting. Aardse zaken zijn betrekkelijk voor de diepgelovige Van Agt. Het hiernamaals relativeert de betekenis van alle drukte in het ondermaanse. Die houding voedde zijn zelfspot en stond een politieke discussie nogal eens in de weg. 'Het relativeren ontneemt aan een probleem zijn hoogste spanning en verlicht de psychische belasting ervan. Soms steekt er een beetje zelfspot in en dat geeft je enige immuniteit tegen spot en kritiek van anderen. Je kunt bij een en dezelfde gelegenheid maar één keer voor joker worden gezet. Als je dat zelf al hebt gedaan, is de kans daartoe voor anderen verkeken.'

Dries van Agt werkte polariserend in de samenleving. Hij wekte felle emoties op, van blinde adoratie tot verbeten haat – onverschillig liet hij niemand. De solist Van Agt trok er zich weinig van aan en ging zijn eigen gang. Hij kon zich hermetisch afschermen van de buitenwereld om vervolgens vriend en vijand te verrassen met een krasse verklaring of een kloeke daad. Met onverwachte manoeuvres ontregelde hij de politiek. Van Agt ging intuïtief te werk en was wendbaar om het doel te bereiken dat hij voor ogen had. Hij moest het vaak hebben van invallen en kreeg nogal eens het gelijk van de kwinkslag. Hij was gevoelig voor atmosfeer en handelde daarnaar, ook al was dat in strijd met het protocol. Soms leek het alsof hij liefst van elk protocol afweek. Vrienden noemden het uitdagend, studentikoos of schalks, voor tegenstanders had hij iets uitgesproken pesterigs omdat hij zich leek te verkneukelen over de wrevel die hij opriep.

Dries van Agt heeft de on-Brabantse gave om mimiek, woorden en emotie te scheiden. 'Er worden nog goede beslissingen genomen in dit land,' kon hij met een uitgestreken gezicht zeggen terwijl hij het tegen-

overgestelde meende. Voor de meesten bleef Van Agt een raadsel. Zijn persoonlijkheid is zo intrigerend dat hij ook op rabiate tegenstanders aantrekkingskracht uitoefende. Hij kan de indruk wekken iets niet te begrijpen terwijl hij het haarfijn begrijpt. In perioden van koele vastberadenheid heeft hij momenten van grote aarzeling. En andersom.

Door veelvuldig de spot te drijven met zichzelf en het politieke bedrijf kon Van Agt anderen de lust ontnemen hem serieus te nemen. Zijn onbedwingbare neiging grappen te maken, gecombineerd met zijn overweldigende charme, ontwapende. Calvinistisch Nederland viel voor deze ongrijpbare paradijsvogel in de Haagse jungle. 'Wel bleef Van Agt voor mij een vleesgeworden paap, maar op zijn paapse manier was hij standvastig en hoe gek-ie ook deed, hij was een innemende persoonlijkheid,' vond CHU'er Joop van der Reijden. 'Hij had een hypnotische gave,' herinnert Gerrit Gerritse, eveneens CHU, zich. 'Mijn juf van de school met de bijbel, een steil gereformeerde, nuchtere en verstandige vrijgezelle juffrouw, adoreerde hem. Mijn juf is nooit moeder geweest, maar Van Agt riep moederlijke gevoelens bij haar op. Het *Vrouwenberaad* van de CHU lag op de knieën voor hem. Dat vond ik eng. Mijn vrouw kwam ontzet terug en zei: "Jij vertelt heel andere dingen over die Van Agt dan ze hier van hem denken." Van Agt was huiveringwekkend bekwaam, maar meer huiveringwekkend dan bekwaam.'

Er broeit veel in Van Agt, de draaikolk van emoties. Die emoties probeerde de altijd in keurig donker pak gestoken minister te verbergen achter een pantser van afstandelijkheid. Tegelijkertijd is hij erg gevoelig voor de persoonlijke noot. Hartelijkheid en vertrouwen maken hem buigzaam. Van Agt hunkert naar vriendschap. Die vond hij in die jaren bij zijn politieke doopvader. 'Steenkamps stijl was: Dries, wat heb je dat weer fantastisch gedaan. Wat was je weer goed in dat Kamerdebat. Of: wat heb je dat weer slim gezegd in dat interview. Als je de hele week bent bekritiseerd door iedereen – vooral door de pers – en dan zegt zondagsmorgens iemand dat je zo goed bent... Lekker hoor, net een warm bad.' Dries van Agt heeft enorme behoefte aan *support*. Hij gedijt het beste in een aanstekelijke omgeving waarin hij ook eens een beetje wordt bewonderd. 'Ik hield van de franje; beetje zwier, beetje aardigheid, een vleugje byzantinisme.'

Van Agt, een trouw kerkganger, hangt aan liturgisch ceremonieel. De processies uit zijn jeugd, *samen* op voettocht, zijn gekerfd in de ziel van de hyperindividualist Van Agt. 'Het beneden-Moerdijkse geloven is niet het lopen onder een juk van verplichtingen, het is het wandelen

in de zon,' verklaart hij zijn religieuze komaf. Een gebed is voor hem 'een steeds wederkerende golfslag aan de voeten van de Almachtige'. Van Agts spiritualiteit en hang naar een verstilde orthodoxie werden door veel protestanten herkend als een bijbelse beleving van het geloof. Zijn zorgeloos lijkende houding is dan ook alles behalve dat. Van Agt is een worstelaar met zichzelf die tot veler irritatie en ongeduld bijna vijf weken nodig had om de vraag te beantwoorden die hij zichzelf in een brief aan de Tweede Kamer had gesteld: mag ik als minister aanblijven nu het niet mogelijk blijkt de abortuskliniek Bloemenhove op korte termijn te sluiten?

Dries van Agt is een virtuoos woordkunstenaar die streeft naar perfectie in schoonheid. Door hoge eisen te stellen aan zijn taalgebruik beteugelt hij zijn emoties. 'Wie, zoals ik, emotioneel van aard is, eruptief, gauw ontroerd, beveiligt zich zo tegen het doen van onberaden uitingen.' Een negentiende-eeuws proza spreekt hij, dat bij een kwinkslag rinkelt als een kroonluchter in de tocht. Met dat beheerste en zorgvuldige idioom vijlde hij ook bij zichzelf de scherpe kanten van politieke tegenstellingen. Hij verheft zijn stem niet als de spanningen oplopen, nimmer komt een onvertogen woord over zijn lippen – de zelfbeheersing is onverwoestbaar. Stoere taal slaat hij hoogstens uit om zichzelf op te peppen en minder om tegenstanders schrik aan te jagen.

Hij spreekt hoogdravend en formuleert toch glashelder, hij reageert fris van de lever en toch doordacht. Doordat hij oude etalageborden opwreef en vervlogen uitdrukkingen – 'klip en klaar' – en kreten – 'sapristi' – nieuw leven inblies bleven zijn woorden hangen. Simpele waarheden bracht hij verrassend en kleurrijk. Ook in dat unieke taalgebruik blijft Van Agt onvoorspelbaar. Het ene moment spreekt hij zalvend, dan weer aarzelend en tastend, het volgende moment krijgt een zwierige welsprekendheid de overhand. 'Schenk de glazen maar eens vol, edele vriend,' zegt hij dan tegen de ober. Dries van Agt is heer Bommel, markies De Canteclaer en Tom Poes in één.

Hoe meer in de verdrukking, hoe beter Van Agt op dreef was. Van elke klap die hij kreeg, werd hij sterker. Als een duikelaartje hupte hij iedere keer fier overeind. Van Agt boog niet naar links en niet naar rechts, hij boog naar alle kanten. Maar wel naar de kant die híj wilde en op een moment dat het hém schikte. Als hij werd gedwarsboomd, werd hij halsstarrig. Zijn gezicht kon verkillen – koel als glas. Als hij gekwetst was, toonde de geplaagde Van Agt zijn verwondingen. Hij maakte het volk deelgenoot van zijn slapeloze nachten, zijn ontmoedi-

gende ervaringen en getob. Hij nam de mensen mee door het diepe dal waardoor hij trok en gaf publiekelijk toe wanneer hij had gefaald. Een kloosterling die voor anderen boete deed en zichzelf geselde. Hij was Job die, door rampspoed geteisterd, alles en iedereen tegenover zich vond, maar zijn geloof niet wilde verliezen. Zelfs niet op de mestvaalt.

Veel mensen herkenden zich in de man die het ook niet kon helpen en een vreemdeling in Jeruzalem bleef. De amateur Van Agt wilde een zo groot mogelijke afstand scheppen tot de kaste van beroepspolitici. Van zijn tekorten maakte hij een deugd en hij stak de draak met zijn onoverwinnelijke naïviteit. Hij deugde niet voor de politiek, hij zou het nooit leren en – als hij er weer eens tabak van had – hij wilde het niet eens leren. 'Het gebeurt niet zelden dat je van pure ellende de straatstenen uit de grond vloekt, zeggende: hoe ben ik er ooit aan kunnen beginnen en hoe kom ik er zo gauw mogelijk vanaf.' Hij vertolkte de weerzin tegen politiek die de kiezers zelf voelden. Aanvallen op hem werkten averechts, zijn ontboezemingen maakten hem alleen maar meer bemind. Uitspraken als 'Mijn hof is dor, maar ik blijf tuinieren' gingen erin als Gods woord in een ouderling.

Geharnaste tegenstanders dachten dat Van Agts kracht als politicus vooral lag op het vlak van show en tactiek. In zijn dwepen met de wielrennerij meenden zij daarvan het bewijs te zien. Het heldendom van de eenzame vluchter die uit de klauwen van het peloton probeert te blijven – het is Dries van Agt juist in zijn diepste wezen. Hij benutte zijn passie meesterlijk en beleed het fietsen bijna als een religie. Vergelijkingen met de Italiaanse wielerlegende Gino Bartali, de fietsende monnik, liet hij zich graag aanleunen. Hij liet zich op Justitie in sur place-stand fotograferen in de deftige ministerskamer. Het gerucht ging zelfs dat hij er op onbewaakte momenten rondjes fietste. Ries Smits herinnert zich verhalen dat Van Agt desnoods zijn eigen publiek regelde. 'Als hij naar zijn schoonouders in Maastricht ging, nam hij zijn racefiets mee. Hij zei tegen zijn chauffeur: als je een pilsje gaat drinken, moet je maar zeggen waar ik morgen ga racen. De volgende dag stonden er mensen langs de weg te applaudisseren. Dat vond hij prachtig.'

Zijn liefde voor het fietsen maakte hem razend populair op het platteland, waar de meeste wielrenners vandaan komen: de zonen van de boeren en de tuinders met de geharde ruggen. De kopman van het CDA koerste eind 1976 tot zijn eigen verbijstering ineens voor in het peloton. Virtueel droeg hij de gele trui al om de schouders. Zijn shirtje trok hij vast recht, hij was klaar voor de finale.

De nieuwe CDA-voorman was niet alleen onthecht, maar ook onervaren. Dat laatste gold in feite voor heel zijn partij. Nog nooit had een confessionele partij campagne moeten voeren waarin heel het land moest worden bestreken. Nog nooit had men op die schaal en met zoveel pluriformiteit in de eigen achterban moeten werken. Een Centraal Verkiezings Comité werd opgetuigd om de eerste nationale campagne te leiden. Keurig volgens de verkaveling over de drie partijen werd een CH-man voorzitter, naast Steenkamp en Krajenbrink bood hij het interne spectrum evenwicht. Jim Janssen van Raay, een advocaat uit Rotterdam van indrukwekkende postuur, ook wel Big Jimmy genoemd, kreeg de taak het verkiezingscomité te leiden. Hij legde daarmee eer in. Janssen van Raay was als vice-voorzitter van het CDA al opgevallen door de niet aflatende bonhomie en flessen Pomérol waarmee hij elke crisis onderging. Onverstoorbaarheid bleek een ideale eigenschap bij campagnes met lijsttrekker Dries van Agt.

Nog voor zijn officiële aanwijzing had Van Agt op eigen houtje de campagne een nieuw gezicht gegeven. Dat hij daarmee niet altijd begrip of steun opriep, merkte hij meestal later en bevestigde zijn gevoel voor dit vak niet het ware naturel te bezitten. In een toespraak tot studenten beklaagde hij het maatschappelijk en politiek klimaat, helemaal in lijn met de cultuurkritiek van het CDA op de polarisatie. Van Agt voegde er wel iets aan toe. Het welbekende harmoniemodel gaf hij een nieuwe lading door vooral de niet-materiële kant ervan aan te zetten. Ons land had behoefte aan een *ethisch réveil*, stelde hij vast. Het thema was profilerend voor het CDA, het paste ook bij de conflictueuze politieke voorgeschiedenis van de minister van Justitie en bij zijn persoonlijke betrokkenheid bij fundamentele vragen en wetsvoorstellen. Er was alleen één maar: het CDA-program sprak er nauwelijks over, het had de opwekking van ethisch besef niet als centraal politiek onderwerp. De kringen van de Reformatie waren in het CDA opnieuw aangenaam verrast. Het antieke woord *réveil* had daar sinds de vorige eeuw een dierbare, religieus geladen klank. De vice-premier van Den Uyl bleek een onvermoede geestverwant en tolk te zijn van 'de bezwaren tegen de geest der tijd', die de *Réveil*-beweging destijds in de discussie bracht.

De linkerzijde reageerde omgekeerd. Wat hen bij de confrontaties rond abortus was opgevallen en bij de betogen over de rechtsstaat nog meer, was in linkse ogen door Van Agt nu volledig bevestigd: hijzelf en

zijn CDA waren niet de bewogen, vooruitstrevende gelovigen voor wie zij zich hadden uitgegeven. Zo'n evangelisch bevlogen Goudzwaard en zijn *Niet bij brood alleen* leken hoogstens vijgenbladen voor sociaal-culturele behoudzucht. Een nieuwe toon met een hoge zuurgraad tegen de persoon van Van Agt sloop sindsdien in hun discussies met het CDA. Die toon klonk vooral door in aanvallen op de politieke lijn waarvoor begrippen als *ethisch*, later ook *gezinsbeleid* of *normen en waarden* in omloop kwamen. Verbetenheid en hoongelach werden dan vaardig over linkse en links-liberale politici. De verongelijkte Van Agt merkte opnieuw dat zijn non-conformisme de aanhankelijkheid in en buiten het CDA alleen maar aanwakkerde. De antithese-partij tegen de politieke cultuur van de polarisatie kreeg zo meer van dat kenmerk dan waar zij misschien wel om had gevraagd.

De grilligheid van lijsttrekker Van Agt kwam nog op een ander punt naar buiten: zijn gevoel dat hij tegen het premierschap niet opgewassen zou zijn. 'Ik heb getwijfeld tot het laatst toe, ik wou helemaal niet. De belangrijkste reden is dat ik weinig notie had van economische vraagstukken. Natuurlijk, ik had het bemoedigende voorbeeld van Piet de Jong,' monkelt Van Agt. Er was bovendien een nog wezenlijker motief dan dat van de economische expertise: 'Ik had ook niet het gevoel dat ik voldoende *personality* zou hebben, voldoende *power* als persoon, voldoende leiderschapskwaliteiten. Ik had twee premiers meegemaakt, Biesheuvel en Den Uyl, zulke mannetjesputters. Ik ben niet uit dat hout gesneden.'

In kleine kring en begin 1977 ook al in de pers begon hij terugtrekkende bewegingen te maken. Het CDA hóefde toch niet per se de premier te leveren, ook niet als de PvdA kleiner zou blijken bij de verkiezingen? Hij liet ook weten dat Jelle Zijlstra de beste premier zou zijn voor het land. Dat was géén oprisping. Piet Steenkamp bevestigt hoe serieus die opvatting was. 'Van Agt heeft een ongelooflijke bewondering voor Zijlstra. Die kan het enorm uitleggen en weet het zo te zeggen dat het allemaal waar is. Van Agt geloofde onvoorwaardelijk in hem, na de paus kwam Zijlstra!' Zelf is Van Agt niet minder stellig: 'Dat was de beste premier die Nederland ooit had kunnen denken. Zijlstra zou onnoemelijk veel beter zijn geweest. Kon ik met goed fatsoen weggaan.'

Met Jelle Zijlstra goede sier maken betekende een heel andere campagne. Zijlstra, een man van allure, was immers geen typische vertolker van niet-materiële visies of een bevlogen figuur die openlijk worstelde met ethische vragen. Ook was deze zet geen bijdrage aan het

temperen van de polarisatie met de PvdA. Niet na de scherpe tegenstellingen die waren gegroeid tussen de rode econoom in het Catshuis en de bankpresident. Naarmate de campagne vorderde nam de polarisatie met de PvdA toe. Aanvaringen tussen Van Agt en de PvdA in de Kamer kregen in deze weken een bijsmaak die hij een 'actie beschadiging lijsttrekker' noemde. 'Als halfhartigheid behoort tot de regels van ware politiek, dan is mijn aversie tegen de politiek vandaag bevestigd,' voegde hij zijn criticasters toe.

De spanning in de coalitie liep uit de hand. Al bij de grondpolitiek, het eerste hervormingsvoorstel, ging het fout. 'En', zegt Lubbers, 'het aardige is dat ook Den Uyl dat voor de breuk uitkoos, gesteund door Anne Vondeling, die zei: daar gaan we mooi winst op halen. Toen was het kabinet al opgegeven. Technisch is het gebeurd op de grondpolitiek.' Bij Lubbers thuis in Rotterdam werd de situatie nog een keer grondig doorgepraat. 'Ik zie me nog zitten op de keukentafel in de Essenlaan, we spraken er met Dries over politieke consequenties trekken. In dat gesprek gaf ook ik Dries groen licht: dat wordt dan de grondpolitiek.' Anders dan in de jaren daarvoor zette de confessionele minderheid in het kabinet nu door. Het 'koppig mannetje' wilde nu hij partijleider moest zijn niet bij de eerste crisis meteen wijken. Het 'stevig doortimmerd gevoel' van Lubbers en zijn oude mentor De Gaay Fortman ging nu spelen: het CDA gaat voor! 'Daardoor was er geen opening voor Jaap Boersma. De splitsing was dan alleen nog maar geweest: hij tegen de andere vijf CDA-ministers. Jaap heeft dat niet gedurfd. Die voelde dat hij te zwak kwam te staan nu Gajus de – laten we zeggen – *Van Agt-kant* koos,' analyseert Lubbers. Op 22 maart 1977 stapten alle zes CDA-ministers op. De PvdA bleek niet tot verdere toegevingen bereid. Op de valreep was het kabinet-Den Uyl dan toch gevallen. De verkiezingscampagne ging acht felle weken tegemoet.

Het CDA had het zichzelf nog moeilijker gemaakt dan door Van Agts grillige signalen tot dat moment. Wat moest de kiezer nu denken? De nieuwe partij van het verzet tegen scherpslijperij, van nadruk op ethiek en een sociaal, verdraagzaam klimaat was niet tot verzoening bereid en liep weg. En diezelfde partij had een lijsttrekker die een ander beter vond voor het Catshuis. Campagne-goeroe James Carville schrijft: 'That's what not having a message does to you. A political campaign is a constant quest to define yourself. An inability to define yourself lets others define you.'[72] Dit overkwam het CDA nu. De *winning mood* vervloog, een stevige boodschap was nog nauwelijks geformuleerd. Met de moeizame interne compromissen van 1974-1975 was

het lastig campagne voeren. Een nek-aan-nekrace tussen PvdA en CDA werd steeds meer het hoofdthema van de campagne en de kleurrijke persoonlijkheden van Den Uyl en Van Agt wakkerden dat aan. De zalen zaten barstensvol.

De PvdA werd zeer geholpen door de zelfmoordtactiek van klein links. De PPR meldde dat zij niet langer met het CDA wilde regeren, zodat haar kiezers konden weten dat die partij Den Uyl geen ruggensteun zou geven bij gevechten met Van Agt na de verkiezingen. De CPN hielp nog meer. Partijleider Paul de Groot meende in Van Agt een nieuwe 'Duitse vleugel' in de politiek te zien opdoemen. Zo werden de linkse kiezers vanzelf warm gemaakt te gaan stemmen op de man die de beste kans had Van Agt uit het Catshuis te houden. *Kies de minister-president* riepen de PvdA-affiches hen toe.

Toen CDA en PvdA de eindspurt inzetten sloeg het noodlot toe. Een kaping door Zuid-Molukse activisten legde het politieke bedrijf stil. De premier en zijn minister van Justitie moesten dag en nacht in het crisiscentrum zijn. Van Agt is er tot op heden van overtuigd dat de treinkaping de nek-aan-nekrace op het laatste moment ten gunste van de PvdA heeft beslist. Op 25 mei wonnen alle grote partijen ten koste van de kleintjes. De opkomst was met 87,53 procent uitzonderlijk hoog. De campagne had meer kiezers dan ooit gemobiliseerd en bovendien tot een scherpe keus bewogen. Het CDA won boven de rivieren en vooral onder de kerkelijk meelevende kiezers. GPV en RKPN verloren en zelfs de SGP ging iets achteruit. De winst onder de gelovigen was 5 procent sinds 1972: van 42 naar 47, maar onder de regelmatige kerkgangers was die nog markanter: van 69 naar 77 procent.[73] Het was goed voor 1 zetel boven op de 48 van 1972. Het CDA kroop uit het dal. De winst van de PvdA was groot, maar grotendeels schijn. De tien zetels waarmee zij van 43 naar 53 sprong had zij op links veroverd. De CPN duikelde van zeven naar twee zetels, de PPR van zeven naar drie, de PSP verspeelde een van haar twee zetels.

De PvdA-leiding eiste de avond van de verkiezingen meteen 'een versterking van het progressieve karakter' van een coalitie met het CDA. Wim Aantjes bleek zijn knopen beter geteld te hebben: 'Als ik de grote winst van de PvdA zie dan is de vraag: wil ze daar in alle redelijkheid mee opereren of wil ze die ten opzichte van het CDA uitbuiten? In het laatste geval voorzie ik grote moeilijkheden. De alternatieve CDA-VVD-meerderheid is gering, maar het is toch goed dat die meerderheid er is. De democratie bestaat bij de gratie van een alternatief.'[74] Voor het eerst sinds 1967 beschikten confessionelen en liberalen weer over

een meerderheid. Het was de bijna kleinst denkbare, maar het was een parlementaire meerderheid. De VVD had namelijk de splinters ter rechterzijde verzwolgen. Hans Wiegel had met zes zetels winst 28 zetels behaald. Er was dus een drievoudige concentratie, links rond Den Uyl, rechts rond de oppositie van Wiegel en bij de confessionele kiezers rond de ene CDA-lijst. De versplintering leek in één klap van de baan, alsof drie stofzuigers de politieke rommelzolder een flinke beurt hadden gegeven.

De kiezer had het CDA vertrouwen geschonken, maar ook een duidelijk signaal gegeven hoe het nu verder moest. PvdA en CDA zouden elkaar toch weer moeten zien te vinden. Van Agt ziet dat nog steeds zo: 'De verkiezingsuitslag hield de opdracht in aan een vervolg te werken op het kabinet-Den Uyl. Zeven maanden is daaraan gezwoegd.' Toch zagen verschillende CDA'ers al een strootje in de wind. Staatssecretaris Klaas de Jong Ozn, een vurig pleiter voor een tweede kabinet met de PvdA, vertelt hoe al op 26 mei een seintje werd gegeven. 'De ochtend na de verkiezingen kwam Henk Vonhoff op bezoek bij Jos (van Kemenade, de onderwijsminister) en die zei: "Van harte Jos! Jullie hebben wel te veel gewonnen. Dan gaan jullie overvragen en dan weet je het wel." Hij voorspelde dat de PvdA zichzelf zou isoleren en de formatie daarop moest stuklopen. De VVD zou dus gaan regeren.'

Later diezelfde dag vergaderde de nieuwe CDA-fractie in de Handelingenkamer van de Tweede Kamer tussen de meterslange kasten met de leren banden met de verslagen van de debatten. Nieuw gekozen landbouwspecialist Gerrit Braks onderging die eerste vergadering als een ontgroening. 'Waar was ik aan begonnen? zo voelde ik dat, want het waren bittere dagen in de fractie. De nieuwkomers zaten op de bankjes achterin, de oude garde aan de U-vormige tafel in het midden. Toen moest er na de aanwijzing van Van Agt als eerste man een tweede voorzitter van de fractie worden gekozen. Vlak voor de stemming kwam iemand van de ouwe hap ons consigne geven, die siste: *wij katholieken stemmen Frans.*' Frans Andriessen kreeg een meerderheid achter zich, maar ook een woedende reactie uit de AR-hoek. Aantjes voelde zich gepakt. Tijdens de schorsing werd het CDA-bestuur geconsulteerd en Steenkamp hoorde verbijsterd aan wat was voorgevallen. 'Die bijeenkomst was in Bel Air, zo'n deftig hotel op weg naar Scheveningen. Andriessen en Aantjes kwamen met lange gezichten binnen. Ik ben bijna in elkaar gezakt. Als je dag en nacht sjouwt voor dat CDA, als er een federatie en één lijst is, en dan hoor ik: Aantjes, Andriessen en Kruisinga hebben ruzie over wie voorzitter mag worden van de eer-

ste verenigde fractie. Dat begreep ik volstrekt niet.' Aantjes werd alsnog als eerste vice-voorzitter van de CDA-fractie gekozen. Opnieuw moest Andriessen slikken: geen lijstaanvoerder, geen fractieleider in spe, niet langer partijleider meer. Een post in het tweede kabinet-Den Uyl leek het enige dat er nog in zat. Maar dan moest dat kabinet er eerst nog wel komen.

Het moest zo nodig, zeiden anderen

Het was tijd geworden om een datum te prikken voor de vorming van het CDA als één partij, voor een echte fusie. Het leek verstandig de CHU en ARP hun jubilea nog te laten vieren. De Unie zou in 1978 zeventig jaar bestaan en de AR-partij het jaar daarop honderd. Die was er maar al te trots op de oudste politieke partij van het land te zijn. Omdat 1981 weer verkiezingsjaar zou zijn was 1980 niet zo'n gekke optie als fusiejaar. De voorzitters kwamen daar in de zomer op uit en Jan Krajenbrink kreeg de taak een notitie te maken om de route uit te stippelen. Op 5 november 1977 keurde het CDA-bestuur dat stuk – *Van federatie naar fusie* – goed en stond de datum 1 juni 1980 vast. Pas later kwam men er achter dat dit een zondag was en moest het CDA een andere dag kiezen om zijn oprichting te vieren.

Het conflict over de grondslag mocht voorlopig omzeild zijn, smeulen deed het nog steeds. Een zware club werd samengesteld om een oplossing te zoeken. Alleen al de samenstelling ervan vroeg veel finesse, wat in het CDA altijd weer moest als de verschillende bloedgroepen, geledingen, humeuren en principiële tradities in één groep werden gedreven. Voorzitter moest natuurlijk een protestant zijn om de ARP rustig te houden, maar het kon maar beter geen scherpslijper of kamergeleerde zijn. Nu trad de CHU-voorzitter dit jaar net terug, dus kon Steenkamp zijn vriend en bondgenoot Otto van Verschuer naar voren schuiven. Maar een voorzitter schrijft zelden zelf zijn rapport. Secretaris moest daarom iemand zijn die in staat was in de tale Kanaäns een eigentijdse visie op christelijke politiek te formuleren op een manier die bij de katholieke kaders van het CDA niet als gedram overkwam. Weer werd iemand van de Kuyperstichting gerecruteerd: Arie Oostlander, de directeur zelf. Hij moest nu zijn meesterproef als Hoogendijks opvolger afleveren. Ook de nieuwe leden van het CDA, de 'rechtstreeksen' waren vertegenwoordigd in de commissie-Van Verschuer. Zij waren inmiddels met zovelen dat ze niet meer genegeerd konden

worden; daar had *Wij horen bij elkaar* wel voor gezorgd. Uit hun kring werd Ad Veenhof gevraagd, een jonge Philips-manager van wie veel werd verwacht.

Intussen kwam weinig terecht van een korte formatie. Het kostte maanden om te komen tot een concept van een programma voor een tweede kabinet-Den Uyl. De geprikkelde sfeer in de onderhandelingen en de neiging van de PvdA elk punt tot achter de komma uit te vlooien gaven het CDA die zomer het gevoel dat wantrouwen bleef overheersen. Ook het feit dat D66 op aandrang van de PvdA erbij betrokken was, hoe overbodig ook voor een ruime meerderheid, had dat opgeroepen. Zo zou er toch weer een linkse suprematie in het kabinet zijn, vreesde men. Het CDA heeft D66 ook nadien altijd dieper gewantrouwd dan de PvdA die partij uit vrees beminde.

Nog altijd leefde bij Van Agt het verlangen niet meer te hoeven zijn dan een vakminister van Justitie, dat 'toen nog volstrekt onbesproken, hooggeachte departement. Die troon in het Walhalla van de rechtsbedeling had mijn hart. Dat had ik het liefst blijven doen. Verder had ik me nog niet ontwikkeld. Pas toen ik in die formatie werd geworpen, moest ik wel doen alsof ik een politicus was. Ik heb nóóit minister-president willen worden,' zegt Van Agt met nadruk. Zijn aarzelingen kwamen weer naar buiten toen de onderhandelingen klem kwamen te zitten. De afronding van het tweede kabinet-Den Uyl leek op 22 september 1977 dan wel op een oor na gevild, maar er brak een ingewikkeld soort ballotage van kandidaat-ministers los. Het kwam erop neer dat als het CDA even veel posten zou bekleden als de PvdA, deze partij behalve het premierschap ook een inspraakrecht claimde bij wie het CDA als eigen ministers aanzocht. Daar gebruikte onderhandelaar Van Thijn de fraaie term *kwalitatieve weging* voor. En bij die weging bleek zijn onderhandelingspartner Van Agt niet langer geschikt voor Justitie.

Nu dreigde toch te gebeuren wat Van Agt beslist niet wilde: het feit dat juist hij de nummer één van het CDA was geworden, was een beletsel voor gelijkwaardige samenwerking in het nieuwe kabinet. De persoon Van Agt blokkeerde de lijn-Van Agt. 'Ik ga het politieke bos in. Dat lijkt voor iedereen het beste,' was zijn conclusie begin oktober. Ed van Thijn erkent: 'Ik overvroeg, dat wist ik. Het CDA, Van Agt, zou onze eisen nooit kunnen inwilligen.' Hij verwachtte dat formateur Den Uyl het machtswoord zou uitspreken om nu de blokkade tegen Van Agt weg te halen. Den Uyl deed niets. In 1987, kort voor zijn overlijden, analyseerde hij: 'De vraag die dan rijst is: wat moet het zwaarst wegen? Op korte termijn zou je zeggen: dat tweede kabinet. Maar

mocht ik met de totstandkoming van dat kabinet de vernieuwing verloochenen die in mijn partij had plaatsgevonden? Ik vond dat ik dat niet aan het congres verkopen kon.'[75] Het gebrek aan vertrouwen van de premier in zijn eigen overtuigingskracht blijft verrassen. 'Joop heeft nooit één keer met de vuist op tafel willen slaan. Hij was steeds benauwd dat mensen dan zouden weglopen naar de PPR of naar D66. Het ging maar door en hij stopte het niet af,' zucht Arie van der Hek, één van de PvdA-realo's van toen. Den Uyl nam de blokkades en ballotage niet weg, meent Van Thijn, omdat hij 'zelf het geloof in het nieuwe kabinet had verloren'.[76]

Van Agt werd door zijn partijtop onder druk gezet en zwichtte. Naarmate de onderhandelingen verbetener en vernederender werden, begon Van Agt te groeien. Verbaasd over zichzelf zegt hij met een spottend lachje: 'Ik begon het politiek bedrijf steeds leuker te vinden, fascinerend zelfs. *L'appétit venait en mangeant*. Dat voor zeker. Ik ben een heel koppig baasje geworden in die formatie van zeven lange maanden. Maar passie heb ik nooit gekregen voor de politiek. Gepassioneerd politicus? Nee!' Toen na wekenlang heen en weer gepraat de KVP-top bijna bereid leek Andriessen als kandidaat-minister te slachtofferen voor de PvdA, zette Van Agt er een punt achter.

In de PvdA wees de partijraad een voorlopig akkoord van Den Uyl met het CDA af. Ook Aantjes zag in dat zó niet naar een vertrouwensbasis kon worden gezocht met de PvdA. Aantjes wilde bovendien *coûte que coûte* de fractie leiden en was niet in voor enige ministerspost om zo aan Andriessen plaats te bieden. Dat zou trouwens ook onevenwichtig zijn geweest in de balans tussen katholiek en protestant nu Van Agt en Steenkamp de twee andere CDA-gezichtsbepalers waren. Den Uyl gaf de dag voor het congres van zijn PvdA op. Hij hoefde nu zijn eigen achterban niet te trotseren. Het CDA moest het maar eens zelf proberen met de VVD. Toen informateur Van der Grinten een 'volgende fase: een kabinet PvdA-D66-VVD' aankondigde, snauwde Van Thijn hem toe: 'U kunt zich de moeite besparen. Wij plegen geen kiezersbedrog.'[77] Het was inmiddels november.

De verkenning van de mogelijkheden van een CDA-VVD-kabinet vergde nauwelijks tijd. VVD-leider Hans Wiegel had weinig behoefte aan gelijkhebberig gedrag. Alleen als een CDA-VVD-coalitie veel ruimte zou bieden aan de verscheidenheid binnen de nieuwe CDA-fractie kon de minimale meerderheid overeind blijven. Als vaker daagde zo'n situatie Van Agt uit: 'Iedereen zei: het kan niet. Het kon ook niet,' grijnst hij en voegt eraan toe: 'Toch maar eens kijken hoe lang we het

volhouden.' Dat was zijn motief om het avontuur met de VVD aan te gaan. Ondanks die meerderheid van maar 77 zetels? Nee, ook dankzij.

Wiegels simpel realisme paste daar goed bij: 'Het enige is dat ik na de verkiezingen in 1977 heb gezegd: we zeggen niks, maar we weten toch dat we samen 77 zetels hebben. Dat is meer dan 75.'[78] Verder wachtte hij af en liet op het juiste moment het contrast blijken met de stijl van de PvdA als beoogd regeringspartner. 'Met mijn trouwe vrind Van Riel hadden we besloten dat we ons koest zouden houden. Niet bewegen!' Ook toen Van der Grinten de paarse optie in bespreking bracht bleef dat het parool. 'Ik vroeg: "Wat heeft collega Van Thijn gezegd?" Die mocht eerder komen, die was groter, hè. "Die ziet er niets in," antwoordde de informateur. Toen heb ik gezegd: "Wat heeft het dan voor zin voor mij om er op in te gaan?" Ik heb mij gedeisd gehouden. Weer: niet bewegen!' schatert Wiegel.

Nu was CDA-VVD aan de beurt. Wiegel was benieuwd. 'Ik kende Van Agt niet echt goed. Die eerste avond dat we in Le Bistroquet samen dineerden klikte het meteen. We waren openhartig, geen *booby traps*. Ik merkte dat aan zijn kant het vertrouwen er ook was. De heer Van Agt heeft mij tijdens het voorgerecht verteld hoe die formatie de afgelopen maanden allemaal was gegaan. Ik heb met mijn oren zitten klapperen, het ging mijn fantasie ver te boven. Toen ik die avond laat in Amerongen thuis kwam, wist ik zeker dat het zou lukken. We lijken totaal niet op elkaar, maar het sleutelwoord *vertrouwen* is een begrip waaraan wij alletwee hechten.'

Eén reden voor argwaan had het wantrouwen kunnen zijn dat aan de linkerkant in het CDA rees tegen zoveel soepelheid. Het was net als in 1971, toen de KVP de uitkomsten van de Groep van Achttien met huid en haar slikte. Ook toen was dat voor velen in de AR-top aanleiding geweest die ruimhartigheid te betwijfelen. Konden ze dat wel echt menen, principieel ook? De VVD werd door diezelfde mensen net zo bejegend, alleen met nog meer principiële achterdocht en vaak zelfs met afkeer. Zo geeft Hans de Boer grif toe dat de PvdA een tweede kabinet-Den Uyl onmogelijk maakte, maar dat dit de weerzin niet wegnam tegen de VVD. 'De minachting waarmee deze partij sprak over wat toen nog heette de linkervleugel van het CDA. Zoiets heeft invloed op je gedrag.'

De linkervleugel had nog een tweede motief om de VVD achterdochtig te bejegenen. Ook al was de PvdA 'maar op één ding uit: de baas spelen', velen daar zagen haar toch als geestverwant. Verzet van het CDA tegen de polarisatiegeest deed die neiging niet afnemen. 'Alsof je

je niet meer mocht inzetten voor het bestrijden van onrecht, niet meer mocht meewerken aan een meer rechtvaardige samenleving, waarin je mensen weer bij de zaken zou kunnen betrekken. In dat opzicht, vond ik, stond de PvdA dichter bij ons dan de VVD,' aldus Hans de Boer.[79]

Staatssecretaris Klaas de Jong sprak er wel eens over met zijn PvdA-minister op Onderwijs, Jos van Kemenade. 'Dat kabinet van Van Agt had er nooit moeten komen, vonden wij AR-mensen. Jos wilde in zijn hart een kabinet PvdA, D66 en ARP en zo dacht ik er ook over.' De Jongs omgeving rilde van de VVD. 'Het idee van samenwerking werkte al schismatisch. Het anti-VVD-gevoel was niet zo erg gestoeld op harde beleidspunten of zoiets. Regeren met Wiegel, daar moest je gewoon niet aan denken. Later bleek hij een heel geschikte man te zijn, trouwens.'

Achter die gevoelens lag de gedachte verborgen dat de ARP als het ware de betere PPR had kunnen zijn, de evangelische luis in de pels van een links kabinet. Een prikkelend idee, maar tijdens het kabinet-Den Uyl was al duidelijk dat de AR-achterban daarvoor niets voelde. Hoe zou dit ineens wel kunnen? De stap naar links kon alleen worden gezet als de ARP-top zich zou losmaken uit het CDA. Maar daarvoor was inmiddels zelfs al de fusiedatum vastgesteld. Weer zat de linkervleugel klem tussen het dominant gedrag van de PvdA en de steun van de eigen partij voor één CDA. Er was weinig veranderd ten opzichte van de positie van de christen-radicalen tien jaar eerder. Eén verschil was er wel: het nog vage voornemen van confessionele samenwerking van toen was nu een definitieve koers van alle drie de partijen.

De linkervleugel deelde een gemeenschappelijk levensgevoel vanuit de kerkelijke en maatschappelijke vernieuwingsbewegingen van de voorbije jaren. Het klimaat van radicalisering en polarisatie had ook daar vat gekregen op het denken, soms ook op de omgangsvormen. 'Het was de invloed van de culturele revolutie van de jaren zeventig. Sommigen in onze kring bleven heel lang vatbaar voor de overheersende invloed van het linkse denken, ook als ze niet naar de PPR waren overgestapt. Dat duurde heel lang en gaf de PvdA veel invloed, zelfs als die niet direct de macht had,' nam De Jong waar. 'Je kunt rustig stellen dat er een soort zuil van jarenzeventigmensen bestond. Net als in een echte, traditionele zuil hadden zij gelijkgestemde, voorspelbare opvattingen en standpunten, die punt voor punt vastlagen. Niemand van de achterban, op de Arjos na, zat echter in die zuil. De achterban zag de jaren zeventig helemaal niet als iets positiefs. Alleen de linksige topgroep zat daaraan vast en stond op zeker moment helemaal alleen.'

Van Agt werkte intussen goedgeluimd met Wiegel aan een kabinet. Hij vond alleen een CDA-fractie tegenover zich, waar het wantrouwen in de AR-kring fors werd vertolkt. De fractie keek kritisch naar zijn huiswerk. Velen vonden dat hij op economisch terrein te weinig expertise had vertoond en dat daar nog heel wat punten en komma's gezet moesten worden. Met zo'n honderd bijstellingen kwam Van Agt terug bij Wiegel. Die accepteerde er min of meer ongezien tachtig om geen tempo te verliezen, de sfeer goed te houden en zijn inschikkelijkheid nog eens te benadrukken. Het nam het wantrouwen niet weg bij sommigen, onder wie Aantjes, de beoogde fractievoorzitter. De KVP-noviet Stef Dijkman liet eenzelfde twijfel blijken en met hem de AR-mensen Hans de Boer, Bouke Beumer, Jan van Houwelingen, een oud Arjos-voorman, en Jan Nico Scholten, de man die in 1969 zijn partijbestuur al dwong de samenwerking met CHU en KVP te vertragen. Deze zes Kamerleden zeiden 29 november het CDA-VVD-kabinet wel 'zo enigszins mogelijk in loyaliteit' te willen steunen, maar geen parlementaire binding ermee te willen uitspreken. Na het kabinet-Den Uyl kende het CDA-VVD-kabinet dus nu ook gedoogsteun uit confessionele hoek. De nadruk op loyaliteit leidde ertoe dat de zes gedogers al snel wat spottend de naam *loyalisten* opgedrukt kregen.

Het regeerakkoord had eind november net genoeg steun gekregen om een coalitie te vormen: eenenzeventig CDA'ers en VVD'ers voluit en de zes anderen 'met verbondenheid' in de woorden van Aantjes. Nu moest er een ministersploeg worden gezocht en begon het gedoe over de poppetjes opnieuw. Kandidaten uit de ARP waren aanvankelijk niet snel te vinden. Vaak deelden zij het loyalistische wantrouwen; reden waarom De Gaay Fortman en Boersma voor de eer bedankten. Men vond drie gerenommeerde AR-alternatieven: Wil Albeda, de collega-informateur van Van Agt in 1973 toen het kabinet-Den Uyl werd gemaakt, rector magnificus Job de Ruiter van de VU, en Jan de Koning, die hersteld leek van zijn ziekte.[80] Het was voor de KVP een stuk moeilijker de lijst ministers in te vullen. Zo moest de premier in KVP-kring worden gezocht en niemand twijfelde eraan dat Van Agt dat moest worden. Niemand, op Van Agt na.

Van Agt kende de beperkingen van Dries van Agt beter dan wie ook. Elke ontsnappingsroute uit de politieke jungle leek hem welkom. In het KVP-topoverleg schoof hij Frans Andriessen naar voren als beoogd premier, maar die achtte men daar te polariserend voor PvdA én ARP nota bene.[81] Hij belde in wanhoop een reeks toppers om in zijn plaats naar het Catshuis te gaan, zonder enig overleg met zijn politieke omge-

ving. 'Een serieus aanzoek ging allereerst naar Jelle Zijlstra.' Opnieuw weigerde deze, net als het jaar ervoor. 'Jelle heeft de reputatie niet overijverig te willen zijn. Indien dat waar is, beschouw ik het als een deugd,' zegt Van Agt, blijkbaar beïnvloed door het Zen-denken in zijn Japanse periode. Na deze afzegging belde hij Pierre Lardinois, de landbouwcommissaris in Brussel, ABN AMRO-topman en oud-minister van Financiën Roelof Nelissen, 'en – ja, ja – dr. J.R.M. van den Brink.' Maar geen van hen was bereid, ook Van den Brink niet, de briljante jonge minister van Economische Zaken tussen 1948 en 1952. SER-voorzitter De Pous kwam ook 'serieus ter sprake'.

De onthutste KVP-top maakte Van Agt duidelijk dat alleen hijzelf minister-president kon worden. Uiteindelijk was het Hans Wiegel, die Van Agt kon ompraten. 'Het was heel serieus dat hij anderen zocht als premier. Hij zocht *outstanding* mensen die ook op het terrein van financiën en economie hun sporen hadden verdiend. Daar had Van Agt niet voor doorgeleerd. Niet dat ik dat een bezwaar vond. Als hij met een andere premier was gekomen, had ik iets langer nagedacht over mijn eigen positie. Bij Van Agt zelf niet. Van der Grinten vroeg hem: "Waarom doe je het eigenlijk zelf niet?" Ik heb dat meteen ondersteund en erbij gezegd: "Als jij het doet wil ik vice-minister-president worden. Dan laten we elkaar niet in de steek." Vertrouwen hè, dat is het enige woord geweest,' onderstreept Wiegel. Van Agt gaf ten slotte toe. 'Het moest zo nodig, zeiden anderen. Hans Wiegel las me de les: "We zijn met het kabinet klaar, er moet nog een premier komen en jij kunt niemand vinden. Dan doe je het toch zelf?"

En zo werd Frans Andriessen toch geen minister-president. Opnieuw moest de KVP zien wat ze met haar leider aan moest. En wat ze met haar jonge 'ster' Ruud Lubbers nu moest doen. Van Agt koos en vroeg Andriessen voor Financiën. 'Gelet op de wiebeligheid van Ruud. Ik vond hem niet voldoende van stavast voor Financiën. Daar moest een onverzettelijke bonk staan, iemand die klaar is voor het gevecht van één tegen allen, hij tegen de rest.' Deze keuze had te maken met Van Agts eigen economisch analfabetisme, geeft hij toe. 'Ik wist te weinig af van Financiën. Het maximale dat ik zou hebben gekund is een krachtige minister daar steunen in zijn strijd. Maar een strijd die hijzelf eerst had aangebonden.' Voor zo'n situatie was Andriessen geknipt, vond Van Agt. 'Dat bleek uit zijn hele optreden voordien. Hij is een steile, stevige persoonlijkheid. Minder fantasie, maar veel voorspelbaarder.'

Van alles werd geprobeerd om Lubbers en Andriessen op een nette

manier alletwee in het kabinet te krijgen. Allerlei alternatieven deden de ronde. 'Het had maar een haar gescheeld of Frans was minister van Buitenlandse Zaken geworden. Dan had je een heel ander kabinet gehad, zeker in de sociaal-economische driehoek,' aldus Lubbers. Zelf kon hij naar Ontwikkelingssamenwerking. 'Dat vond hij beneden zijn waardigheid,' meldt Van Agt bitter. 'Andriessen had, toen hij werd gepasseerd voor het lijsttrekkerschap, een vernedering ondergaan. Zijn kaart voor het lijsttrekkersschap was immers sterker. Hij heeft flink moeten slikken. Toch was hij op een gegeven moment bereid ter wille van een oplossing minister van Volkshuisvesting te worden. Dat betekende dat hij politiek gezien twintig jaar terug zou moeten in zijn loopbaan. Iedereen zou dit als een troostprijs hebben beschouwd. Dat contrast tussen de ambitieuze Lubbers en de offervaardige Andriessen heeft mij getroffen.' Van Agt zette door en Andriessen ging naar Financiën, Albeda naar Sociale Zaken en de VVD'er Van Aardenne kreeg Economische Zaken. 208 dagen na de verkiezingen kon het kabinet-Van Agt worden beëdigd. Ruud Lubbers was minister-af. Zijn snel gestegen ster leek te verbleken. Om een frisse, onbelaste KVP'er naast zich te hebben vroeg Aantjes hem of hij vice-voorzitter van de fractie wilde zijn. Daartoe was hij bereid.

Noten

1 J. Zijlstra, *Per slot van rekening. Memoires*, Amsterdam, 1992; blz. 89 (hierna: Zijlstra)
2 Zijlstra, blz. 102
3 *De Groei naar het* CDA. *Momenten en impressies uit dertien bewogen jaren.* Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Franeker, 1980; blz. 26 (hierna: Groei)
4 Zijlstra, blz. 133
5 Idem
6 *De formatiedagboeken van Beel 1945-1973. Handboek voor formateurs.* R. Stevens, L. Giebels, P. Maas (redactie), Nijmegen/Den Haag, 1994; blz. 149 (hierna: Formatiedagboeken)
7 Formatiedagboeken, blz. 155
8 Groei, blz. 32
9 Idem, blz. 58
10 J.P. Rehwinkel, *De Minister-president. Eerste onder gelijken of gelijke onder eersten?* Zwolle, 1991; blz. 148 (hierna: Rehwinkel 1991)
11 Zijlstra geeft deze analyse voedsel, blz. 170-171
12 Idem, blz. 173
13 Groei, blz. 60
14 Idem, blz. 59
15 Idem, blz. 37
16 D. Verkuil, *Een positieve grondhouding. De geschiedenis van het* CDA. Den Haag, 1992; blz. 66 (hierna: Verkuil)
17 Groei, blz. 62; CDA *Jaarboek 1993-1994*, Den Haag, 1993; blz. 131 (hierna: Jaarboek '93-'94)
18 *De Unie waarin we ons thuis voelden.* A.J. van Dulst (redactie), Den Haag, 1980; blz. 111
19 Jaarboek '93-'94, blz. 131
20 Groei, blz. 63
21 A. Joustra en E. van Venetië, *Ruud Lubbers. Manager in de politiek.* Baarn, 1989; blz. 103 (hierna: Joustra 1989)
22 Groei, blz. 56 en 62
23 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *Elseviers Magazine*, 16 oktober 1976; Groei, blz. 194; *de Volkskrant*, 4 oktober 1951; *De Nieuwe Linie*, 16 mei 1964; *Vrij Nederland*, 25 december 1976; *Haagse Post*, 19 april 1972; *De Tijd*, 1 april 1972; Verkuil, blz. 72.
24 J. Stam e.a., *Hoog gegrepen. Tien bewindslieden, universiteiten en politiek.* Amsterdam, 1995; blz. 165 (hierna: Stam)
25 Stam, blz. 28 en 33. Ritzen schafte deze democratisering af zodra het CDA niet meer meeregeerde.
26 J. Blokker, *de Volkskrant*, 14 oktober 1995, over: James C. Kennedy, *Nieuw Babylon in aanbouw.* Boom, 1995.
27 Groei, blz. 42
28 Verkuil, blz. 85
29 Groei, blz. 161
30 Jaarboek '93-'94, blz. 133-34

31 Idem, blz. 132
32 Formatiedagboeken, blz. 203-04
33 Groei, blz. 161
34 Idem, blz. 71
35 Verkuil, blz. 101
36 Idem, blz. 73
37 Idem, blz. 115
38 Rehwinkel 1991, blz. 153
39 Jaarboek '93-'94, blz. 135
40 Formatiedagboeken, blz. 216-17 en 269
41 Formatiedagboeken, blz. 262-63
42 De journalist Henry Faas is destijds bij het verkeerde voormalige Duitse strafkamp in Drenthe op zoek geweest naar bevestigingen van informatie die hij had gekregen. H. Faas, *Termieten en muskieten. Vernieuwing en vernieling in de Nederlandse politiek*. Amsterdam (1988); blz. 162-63
43 J. van den Berg en H. Molleman, *Crisis in de Nederlandse politiek*. Alphen aan den Rijn, 1974; blz. 84 en 91-92
44 Groei, blz. 95
45 Document D 28/74, 12 maart 74
46 *Documentatie Verkiezingen 1974*, blz. A2-A3
47 C. Romme, *Katholieke Politiek*, augustus 1953, blz. 63
48 J. den Uyl, *Inzicht en Uitzicht*, Amsterdam, 1978; blz. 181-182
49 Zijlstra, blz. 242-244
50 *Van Woudschoten tot Hoogeveen*, Stichting Kader- en Vormingswerk ARP, Den Haag (1976); blz. 16 (hierna: Woudschoten)
51 *Gerede Twijfel*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag 1973; blz. 28-29
52 Woudschoten, blz. 18 en Verkuil, blz. 146
53 Groei, blz. 123-24
54 Woudschoten, blz. 39-40
55 Groei, blz. 123-24
56 Groei, blz. 194
57 Woudschoten, blz. 97
58 Groei, blz. 137
59 Groei, blz. 132
60 Woudschoten, blz. 107-09
61 Woudschoten, blz. 135
62 W. Fortuyn, *Kerncijfers 1945-1983 van de sociaal-economische ontwikkeling in Nederland. Expansie en stagnatie*. Deventer, 1983; blz. 184
63 Rehwinkel 1991, blz. 152-153. Zie voor eenzelfde recente PvdA-analyse: J. van den Berg en R. Bouwman, Rottenbergs Den Uyl-mythe, in: *Socialisme en Democratie*, 11-1997.
64 Rehwinkel *1991*, blz. 116-17 en 119
65 *Niet Bij Brood Alleen*, CDA, 1976; blz. 8
66 Verkuil, blz. 170 en 288. Begin oktober 1976 meldde *Elsevier* dat Biesheuvel met 18 procent de polls aanvoerde.
67 Zijlstra, blz. 253; Verkuil, blz. 170
68 Joustra 1989, blz. 147
69 Groei, blz. 146
70 Joustra 1989, blz. 148. Het verhaal daarin dat KVP-minister Ruud Lubbers onthutst vernam van ARP-leider Aantjes hoe de uiteindelijke uitkomst van de lijsttrekkersdiscussie binnen de KVP was, en dat *en plein public* op een trap in de Tweede Kamer, komt ons sterk voor.
71 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit *HP/De Tijd*, 1 maart 1996; *Nijmeegs Dagblad*, 7 juli 1971; Elsevier, 11 maart 1972 en 29 maart 1975; *de Volkskrant*, 3 januari 1981; J. Tromp, *Voor de duvel niet bang*, blz. 171-72; *Haagse Post*, 29 maart 1975; Trouw, 2 maart 1996; *De Tijd*, 22 oktober 1976.

72 M. Matalin en J. Carville, *All's fair. Love, War and running for President*, New York, 1994; blz. 173 (hierna: Matalin)
73 Verkuil, blz. 180
74 *Trouw*, 26 mei 1977
75 *Trouw*, 24 februari 1996
76 *Trouw*, 17 februari 1996
77 *Winkler Prins Encyclopedisch Jaarboek 1978*, Amsterdam/Brussel, 1978; blz. 208
78 *Trouw*, 2 december 1995
79 *Trouw*, 25 november 1995
80 Verkuil, blz. 190. Dat hij deze drie ministers 'tweede keus' noemt, is verwonderlijk. Hun rol in dit kabinet en volgende kabinetten bewees dat zij politieke zwaargewichten waren vergeleken met Boersma en de (ook gevraagde) bestuurlijk onervaren Goudzwaard.
81 Verkuil, blz. 187
82 J. Toirkens, *Schijn en werkelijkheid van het bezuinigingsbeleid 1975-1986*, Deventer, 1988; blz. 53 (hierna: Toirkens)
83 *Gespreide Verantwoordelijkheid*, Wetenschappelijk Instituut voor het CDA, Den Haag, 1978; blz. 20-23
84 Groei, blz. 167
85 H. Schmidt, *Menschen und Mächte*, Berlijn, 1990; blz. 90 (hierna: Schmidt)
86 Schmidt, blz. 231
87 Joustra 1989, blz. 151-52
88 Stam, blz. 103-04
89 *NRC*, 4 april 1996
90 Schmidt, blz. 232
91 *Nederland en de kernwapens. Een studie over het Nederlands nucleair beleid 1972-1985*. Atlantische Commissie, Alphen aan den Rijn/Brussel, 1987; blz. 123 (hierna: Kernwapens)
92 H.J. Neuman, *Het voorbehoud*. Nijmegen, 1984; blz. 15-17
93 Ph. van Praag jr., *Strategie en illusie*, Amsterdam, 1990; blz. 342
94 *Het succes van Lubbers*, J.J. Lindner (redactie), z.j.; blz. 72 en 83
95 Kernwapens, blz. 142 en *Trouw*, 21 december 1979
96 Toirkens, blz. 60-63
97 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Joustra 1989, blz. 31, 36, 134, 151 en 259; *Elsevier*, 9 februari 1974 en 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 10 augustus 1974; *Trouw*, 30 december 1975; *De Tijd*, 6 mei 1977; *Haagse Post*, 25 november 1978; *NRC*, 4 november 1989 en 4 november 1993; *HP/De Tijd* van 12 november 1993
98 Dagboek P.G. Kroeger, 31 oktober 1979
99 *Trouw*, 25 november 1995
100 Joustra 1989, blz. 175
101 Groei, blz. 174 en Verkuil, blz. 217
102 *Trouw*, 25 november 1995
103 Aantekeningen P.G. Kroeger van AB-CDJA 10 januari 1981
104 Dagboek P.G. Kroeger, 14 mei 1981
105 Idem, 15 mei 1981
106 Idem, 26 mei 1981
107 *De Telegraaf*, 27 mei 1981
108 H. Nietsch, *Leerling en meester*, Amsterdam, 1993; blz. 157 (hierna: Leerling)
109 Deze en andere citaten uit deze kabinetsformatie komen uit de aantekeningen t.b.v. de notulen van de CDA-fractie, die door P.G. Kroeger werden gemaakt, alsmede uit diens dagboeken van die maanden
110 Zijlstra, blz. 247
111 Verkuil, blz. 227
112 Leerling, blz. 154
113 Dagboek P.G. Kroeger, 10 fe-

bruari, 3 maart en 23 maart 1982. Banenplanmaker Ritzen trachtte op de valreep via de politiek assistent van CDA-staatssecretaris van Onderwijs Deetman greep te herwinnen. Tevergeefs. Een kennismakingsgesprek werd door de val van het kabinet doorkruist

114 Zie ook wat de Amerikaanse minister van Buitenlandse Zaken, George Shultz, over deze fase meldt in zijn memoires (blz. 272 en 292). George P. Shultz, *Turmail and Triumph*, New York, 1993

115 Dagboek P.G. Kroeger, 11 juni 1982; Stam, blz. 111

116 Leerling, blz. 154

117 Joustra 1989, blz. 239

118 Leerling, blz. 153

119 Dagboek P.G. Kroeger, 13,14 en 15 juli 1982

120 Toirkens, blz. 156

121 Leerling, blz. 154-55

122 *Vrij Nederland*, 26 december 1987

123 Dagboek P.G. Kroeger, 13 oktober 1982

124 Leerling , blz. 154-55

125 Dagboek P.G. Kroeger, 25 en 26 oktober 1982

126 Stam, blz. 111 en 113-14

127 Leerling, blz. 155

128 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit de overdenking die ds C.A. ter Linden hield tijdens de dienst ter nagedachtenis van Jan de Koning in de Kloosterkerk in Den Haag, 14 oktober 1994; *Haagsche Courant*, 10 oktober 1994; ANP, 11 oktober 1994, *Elsevier*, 19 mei 1990; *Vrij Nederland*, 29 september 1990; *de Volkskrant*, 11 maart 1989; *De Gelderlander*, 10 oktober 1994

129 Embargo-exemplaar Regeringsverklaring 22 november 1982

130 Toirkens, blz. 107 en 142

131 Dagboek P.G. Kroeger, 22 november 1982. De Kamer kortte vervolgens 1,85 procent om de klap tussen hogere en lagere onderwijzerssalarissen verder uit te smeren

132 Joustra 1989, blz. 154-55

133 Scholtens behendigheid bleek nog lang nadien. Jaren na zijn vertrek reisde hij de wereld rond als voorzitter van een anti-apartheidsorganisatie van parlementariërs, ook al was hij allang geen volksvertegenwoordiger meer

134 Kernwapens, blz. 163 en 187-89

135 Notities P.G. Kroeger van de bijeenkomst van 10 november 1983

136 Toirkens, blz. 118-20

137 NRC, 20 januari 1984

138 *De Tijd*, 15 mei 1989

139 M. Metze, *De stranding*, Nijmegen, 1995; blz. 110

140 NRC, 6 april 1984

141 Rehwinkel 1991, blz. 118

142 Toirkens, blz. 125

143 Stam, blz. 112

144 Lubbers en Deetman pasten deze methode ook bij anderen toe, oppositieleider Kok bijvoorbeeld. Hem werd net zo'n logo-loos memo aangeleverd met een analyse van studiefinancieringsproblemen om hem te helpen zijn fractiecollega Jacques Wallage koest te houden. Dagboek P.G. Kroeger, 11 december 1987

145 NRC, 13 december 1984

146 NRC, 21 december 1996

147 Kernwapens, blz. 201

148 Dagboek P.G. Kroeger, 11 november 1985; NRC, 1 november 1985

149 P. Rehwinkel en J. Nekkers, *Regerenderwijs. De PvdA in het kabinet Lubbers-Kok*, Amsterdam, 1994; blz. 75 (hierna: Rehwinkel 1994)

150 Dagboek P.G. Kroeger, 23 november 1985
151 *CDActueel*, 30 juni 1984
152 Persbericht speech Deetman en *CDActueel*, 7 december 1985; *Het Vrije Volk*, 24 december 1985
153 Dagboek P.G. Kroeger, 8 en 9 januari 1986
154 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
155 Dagboek P.G. Kroeger, 18 april 1985 en 28 augustus 1985
156 *NRC*, 28 oktober 1985
157 Dagboek P.G. Kroeger, 7 april 1986
158 Idem, 22 april 1986
159 Idem, 10 mei 1986
160 J. van Thijn en M. van Weezel, *Inzake het kabinet-Lubbers*, Amsterdam, 1986; blz. 245
161 *NRC*, 22 mei 1986
162 *HP/De Tijd*, 14 april 1995
163 *Vrij Nederland*, 16 maart 1996
164 Dagboek P.G. Kroeger, 1 juli 1986 en 10 januari 1986
165 Leerling, blz. 159
166 Dagboek P.G. Kroeger, 3 september 1986
167 Idem, 2, 3, 9 en 10 juli 1986
168 J. Dohmen, *De Vriendenrepubliek*, blz. 59-61
169 Voor dit portret is vooral gebruik gemaakt van informatie van de personen die de auteurs hebben geïnterviewd. Daarnaast is geput uit Bibeb et al., *Elco Brinkman*, Kampen, 1993, blz. 31 en 39; *HP/De Tijd*, 20 december 1991; *de Volkskrant*, 21 november 1984, 16 februari 1985, 18 november 1989, 12 mei 1990; J. Hoedeman, *Hans Wiegel en het spel om de macht*, blz. 141; *Avenue*, september 1993; *Vrij Nederland*, 11 juni 1983, 21 april 1984; *De Tijd*, 20 april 1990; *Haagse Post*, 3 maart 1983; *Het Parool*, 7 oktober 1989; J. Tromp, *Deining aan Zee*, blz. 72.
170 Televisieprogramma *De Keuze*, 22 juli 1995
171 Stam, blz. 120-21
172 Dagboek P.G. Kroeger, 27 november en 1 december 1987
173 *Elsevier*, 23 januari 1988
174 *Vrij Nederland*, 26 december 1987
175 Dagboek P.G. Kroeger, 15 en 24 februari 1988. Dit voorstel kwam trouwens uit *Liberaal Bestek* van de VVD en was eerder door Oostlander met Klop gelanceerd als vorm van versterking van het maatschappelijk middenveld. Deetman blokkeerde dit voorstel omdat hij een duidelijke keuzemogelijkheid ideologisch veel juister vond: wie openbaar onderwijs wil krijgt dat, maar de Grondwet garandeert terwille van de geestelijke vrijheid aan anderen dan wel het eigen, levensbeschouwelijk onderwijs
176 Stam, blz. 112. De ov-jaarkaart voor studenten werd ingevoerd om Lubbers en Deetman in deze discussie op één lijn te krijgen: dit idee leverde besparing op, maar was tegelijk een pluspunt voor de studenten
177 Leerling, blz. 159
178 *NRC*, 6 juni 1988
179 Dagboek P.G. Kroeger, 16 juni 1988
180 M. van Poelgeest, *Zo doen wij dat dus*, Amsterdam, 1990; blz. 143-44
181 Dagboek P.G. Kroeger, 17 augustus 1989
182 Idem, 16 augustus 1989
183 *NRC*, 7 september 1989
184 Rehwinkel 1994, blz. 18
185 *Hier: de Partij van de Arbeid! Vijftig jaar geschiedenis in interviews*, M. Mevius, L. Booij, E. van Bruggen (redactie), Amsterdam, 1996; blz. 218
186 Rehwinkel 1994, blz. 115

187 *NRC*, 22 maart 1990
188 *Der Spiegel*, nr. 40, 1996; *NRC*, 10 november 1989; H. Teltschik, *329 Tage. Innenansichten der Einigung*, Berlijn, 1991; blz. 11-16 (hierna: Teltschik)
189 Teltschik, blz. 38
190 Idem, blz. 66
191 L. Ornstein en M. van Weezel, *De verloren erfenis. Het slinkend vertrouwen in de sociaal-democratie*, Amsterdam, 1992; blz. 69-70 (hierna: Ornstein)
192 Dagboek P.G. Kroeger, 19 september 1990
193 A. Joustra en E. van Venetië, *De geheimen van het Torentje. Praktische gids voor het premierschap*, Amsterdam, 1993; blz. 69
194 Ornstein, blz. 74
195 Rehwinkel 1994, blz. 245-46
196 Deze analyse gaf hij vlak voor zijn overlijden in het *CDA-jaarboek 1994-1995*, blz. 98
197 Rehwinkel 1994, blz. 122 en 246; Dagboek P.G. Kroeger, 18 maart 1991
198 Ornstein, blz. 134
199 Rehwinkel 1991, blz. 147
200 Dagboek P.G. Kroeger, 28 augustus 1991
201 J.van Sinderen en P.M. Waasdorp, *Het aanbodbeleid van drie kabinetten-Lubbers*, in: *ESB*, 21 september 1994, blz. 848-52
202 F. de Kam, *Jaarboek Overheidsuitgaven 1995*, deel 1, hoofdstuk 1, 100, Den Haag 1994; blz. 10-16 (hierna: De Kam)
203 Rehwinkel 1994, blz. 152
204 Rehwinkel 1991, blz. 217-18
205 *de Volkskrant*, 10, 15 en 19 februari 1992
206 Program van Uitgangspunten van het CDA, 1992, blz. 9
207 Brief van L.C. Brinkman aan J. van Gennip van 15 januari 1992
208 Brief met bijlage-notitie van R. Lubbers aan J. van Gennip van 6 januari 1992
209 Brief van A. Zijderveld aan het Wetenschappelijk Instituut voor het CDA van 23 december 1991
210 Rehwinkel 1994, blz. 22-23
211 Idem, blz. 250-252
212 Idem, blz. 254
213 Dagboek P.G. Kroeger, 27 januari 1993
214 *de Volkskrant*, 31 december 1994
215 *Trouw*, 27 december 1995
216 Het is niet onwaarschijnlijk dat Kok en Lubbers voor de toen actuele technolease-constructies rond Philips en de Rabobank liever een wat dynamischer en plooibaarder niet-fiscalist op die stoel hadden
217 Rehwinkel 1994, blz. 135
218 De Kam, blz. 10-16
219 Joustra *1989*, blz. 28
220 C. Bremmer, *Van 54 naar 34*, blz. 25-26 (hierna: Bremmer)
221 Rehwinkel 1994, blz. 166-69. Overigens liet de Bush-campagne zich wél door John Majors aanpak leiden, terwijl de Clinton-campagne primair de lessen van de blunders van Labour trok. Zie Matalin, blz. 374-78.
222 Rehwinkel 1994, blz. 234
223 *Jaarboek '93-'94*, blz. 136-37
224 *Vrij Nederland*, 25 december 1993
225 Memo W. van de Camp aan L.C. Brinkman van 6 januari 1994
226 M. Henneman, Logboek CDA-campagne, in: *Met Brinkman op campagne*, Amsterdam 1994 (hierna: Henneman)
227 Bremmer, blz. 31
228 Idem, blz. 37
229 *de Volkskrant*, 7 april 1994

230 Idem, 9 april 1994
231 Idem, 16 april 1994
232 E. van Thijn, *Retour Den Haag*, Amsterdam, 1994; blz. 206 (hierna: Van Thijn)
233 CD-*Verkenningen*, nr. 7-8, 1994
234 Henneman en ook: *de Volkskrant*, 9 april 1994
235 *Vrij Nederland*, 23 april 1994
236 Van Thijn, blz. 230. De medicus en PvdA-Kamerlid Rob Oudkerk meldde later (*de Volkskrant*, 16 oktober 1995) dat Hirsch Ballins noodkreet gegrond was. Al was de relatie die deze legde met de gevreesde komst van 'een CDA-loos kabinet' voor Oudkerk een reden tot boosheid geweest, 'het signaal vond ik terecht'. Wat de bezuinigingseis van De Nederlandsche Bank betreft: het kabinet-Kok heeft na 1994 18 miljard gesneden. Duisenberg kreeg bijna zijn zin, kortom
237 Bremmer,blz. 34
238 *de Volkskrant* en NRC, 4 mei 1994; zie ook het *Rapport van de Evaluatiecommissie*, de zogeheten 'commissie-Gardeniers', CDA, Den Haag, juli 1994.
239 Idem, blz. 25. In deze passage van dit rapport wordt gesteld dat na Bergschenhoek het 'feitelijk onjuiste beeld' was ontstaan 'dat leden van het kabinet de fractieleiding voor een voldongen feit hadden geplaatst'. Niet verklaard werd waaróm dit 'onjuiste beeld' vervolgens zo lastig te ontzenuwen of weg te nemen bleek. In dit boek (zie ook Thijs Wöltgens' impliciete relaas in Rehwinkel 1994) blijkt dat dat beeld feitelijk juist was. De eerder aangehaalde uitlatingen van Lubbers op 14 mei 1994 wijzen bovendien in diezelfde richting.